

Woord vooraf

Praag stelt zich voor

Het is nu al 84 jaar geleden dat prof. K. Kalda naar Praag kwam om er de eerste lessen Nederlands te geven. Sinds die tijd maakt het vak neerlandistiek deel uit van het studieprogramma van de filosofische faculteit. In de loop van zijn bestaande kende de vakgroep *ups* en *downs*. Veel beroemde taal- en letterkundigen lieten zich in met de Praagse neerlandistiek. Om een paar namen te geven: naast de al genoemde prof. Kalda was er vooral prof. B. Trnka, een van de stichters van de Praagse linguïstische school en tevens auteur van het eerste Tsjechische leerboek Nederlands. Later kwam prof. P. Janota aan onze faculteit fonetiek en fonologie doceren en tot mijn vreugde is hij nog steeds aan onze afdeling verbonden. Niet vergeten mogen we natuurlijk dr. O. Krijtová, de nestor van de Tsjechische neerlandistiek en auteur van talrijke leerboeken alsook van het eerste overzicht van de Nederlandse literatuur. Een belangrijke activiteit is haar vertaalwerk: zij is de bekendste vertaalster van Nederlandse literatuur en zette meer dan zestig boeken in het Tsjechisch om. Voor haar vertalingen kreeg ze de prestigieuze Martinus-Nijhoffprijs; ze werd verkozen tot buitenlands erelid van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde in Gent en benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Olga Krijtová doceerde meer dan veertig jaar Nederlandse letterkunde. Veel van haar studenten voelden zich door haar aangespoord om in haar voetstappen te treden en voor het vertaalvak te kiezen.

Ook op het gebied van taal is er veel in Praag gebeurd. Het Tsjechisch beschikt over een traditierijke lexicografie. Behalve de belangrijkste talen zoals het Engels, Duits en Frans zijn ook andere talen vertegenwoordigd, waaronder gelukkig ook het Nederlands.

In de jaren zeventig verscheen er een klein woordenboek Tsjechisch –Nederlands en Nederlands-Tsjechisch, gemaakt door H. Krijt en O. Krijtová; bij de tweede druk werkte ook prof. Janota mee. Later, in 1997, verscheen dit werk in een andere versie en kreeg het de naam *Tsjechisch woordenboek*; de auteurs waren nu P. Janota en H. Krijt.

Het eerste handwoordenboek Nederlands-Tsjechisch verscheen in Praag in het jaar 1989; de auteurs waren František Čermák en Zdenka Hrnčířová. In 1997 kwam een nieuwe uitgave van de pers. Daar probeerden we de fouten en drukfouten te herstellen en het bestand te actualiseren en uit te breiden. Ook een elektronische uitgave is gepland.

Zoals bekend is een woordenboek nooit klaar. Daarom werk ik in mijn lexicologisch/lexicografisch seminarie al jarenlang met de studenten aan de uitbreiding en verbetering van het bestand. Samen hebben we veel materiaal verzameld en ik hoop de tijd te vinden om dat te verwerken. Een van de plannen voor de toekomst dus!

Er is nog een taalkundig project waaraan de Praagse neerlandistiek zal meewerken, met name de bewerking van het parallelle corpus Nederlands-Tsjechisch. Zoals bekend wordt er al jaren aan de samenstelling van het corpus Tsjechische taal gewerkt. Het Instituut van het Tsjechische Nationale Corpus aan de Filosofische Faculteit begint in het jaar 2005 een nieuw project, dat de parallelle corpora van sommige talen betreft. De Praagse neerlandistiek werd om medewerking verzocht.

Onze afdeling is dus heel actief!

Wat we in de toekomst nodig hebben, zijn jonge, enthousiaste en actieve medewerkers, voor wie het werk in het vak prioriteit heeft. Aldus kan de troosteloze financiële waardering misschien gedeeltelijk worden gecompenseerd. De charmes van een kleine vakgroep willen we behouden. We vormen een klein wielkje in het mechanisme van de faculteit en dat van onze Alma Mater, maar we vormen een belangrijk wielkje dat kwaliteit blijft aanbieden.

De bijdragen die we hier aanbieden, zijn – met uitzondering van het artikel van dr. Ellen Krol – resultaat van het werk van onze studenten en promovendi. Lucie Šimaková en Gabriela Rabová zijn studentes van het vijfde jaar (vakken Nederlands-Duits); Lucie Sedláčková studeert komende september af (Nederlands-Engels) en begint op 1 oktober 2005 als promovenda. Eva Bayerová promoveert eveneens (taalkunde).

Ik zei dat we ons als een klein wielkje beschouwen, maar we hopen dat dit wielkje een perspectief heeft. En de “Praagse Perspectieven”, een idee van mijn collega dr. Ellen Krol, bewijst dit. Ellen Krols idee om een reeks colloquia te organiseren leidde al tot “Praagse Perspectieven 3”, dat we dit jaar organiseerden.

Onze toekomst en ons perspectief zijn de jonge collega's, zoals de auteurs van deze bijdragen.

Zdenka Hrnčířová

Praag, juli 2005

INHOUD

1. **Lucie Šimáková:** Het beeld van het joodse kind in het vroege werk van Carry van Bruggen **p. 4**
2. **Gabriele Rabová:** Contrastieve analyse van de vertaalwoordenboeken **p.24**
3. **Eva Bayerová:** Franse en Latijnse leenwoorden in de uitspraken van de Nederlandse Hoge Raad en het Duitse Bundesgerichtshof **p.46**
4. **Ellen Krol:** Vijftig jaar behoefte aan 'vast, zedelijk voedsel' **p. 67**

Het beeld van het joodse kind in het vroege werk van Carry van Bruggen

Lucie Šimáková, studente van het 5e jaar, vakken Nederlands-Duits

1. INLEIDING

Het thema van mijn onderzoek is het beeld van het joodse kind in het vroege werk van Carry van Bruggen. Uit haar omvangrijke oeuvre heb ik me beperkt tot twee romans: „*De verlatene. Een roman uit het Joodsche leven.*“ (1910) en „*Het Joodje*“ (1914). *De verlatene* is de eerste roman met de joodse thematiek en *Het Joodje* kan men daarentegen als het eindpunt van de eerste fase in het werk van Carry van Bruggen beschouwen. Rond het jaar 1915 begon zich de schrijfster steeds meer op de problematiek van vrouwenemancipatie en filosofie te concentreren. De joodse thematiek heeft ze nooit volledig ter zijde gelegd, maar tussen haar debuut en bijvoorbeeld de bekende roman *Het huisje aan de sloot* (1921) ligt een kloof van meer dan tien jaar.

Naast de karakteristiek van de hoofdpersonages wil ik de kinderen „binnen“ het jodendom onderzoeken. Er komen verschillende vragen aan bod: welke invloed hebben op de kinderen het geloof en het gezin uitgeoefend, hoe uiteenlopend zijn hun opvattingen over het joods-zijn, in welke verhouding staan ze tegenover de christenen en zij tegen hen, e.a. De kinderen kunnen niet ontkomen aan antisemitisme, discriminatie en aan min of meer persoonlijke conflicten - wat zijn de vormen ervan en welke strategieën kiest het kind om zijn eigen positie in de gezelschap te kunnen vinden? Verandert zich het beeld dat Carry van Bruggen van het kind weergeeft?

2. HET JODENDOM BIJ CARRY VAN BRUGGEN

Carry van Bruggen heeft zich haar hele leven lang met haar identiteit als jodin beziggehouden, vaak in de vorm van herinneringen aan haar jeugd in een orthodox gezin. Het feit dat ze van joodse afkomst is, is naast de vrouwenemancipatie en het probleem van individualisme versus collectivisme de kern van haar sterk autobiografisch gekleurde oeuvre geworden. Jaap Meijer stelt vast dat er aan dit thema drie essentiële aspecten verbonden zijn:

het gebukt gaan onder het jodendom

het daaraan vastzitten

het zich daarvan willen losscheuren (Meijer 1968:100)

Carry van Bruggens opvattingen over het jodendom heeft vooral Sicking in zijn „*Overgave en verzet*“ onderzocht. Aan hand van vergelijkingen met haar filosofische schrift *Prometheus* is hij tot de conclusie gekomen dat ze het jodendom vaak als een negatief voorbeeld gebruikt: als het prototype van collectivisme of autoriteitsverheerlijking. „Jood is de redeloze collectiefvoelende, die door krachtsvertoon en machtsvertoon tot aanbidding en geloof wordt geïmponeerd.“ (Prometheus 1919:251) „Wanneer zij vormen van autoriteitsgeloof behandelt,

komt daarbij bijvoorbeeld al gauw aan de orde wat zij het 'joodse godsbeeld' noemt. Vormen van geloofsdwang ziet zij als overblijfsels van voorschriften die uit het jodendom afkomstig zijn. En als het gaat om nationalistische verschijnselen, waarbij men zich vastklampt aan distincties die eigenlijk geen basis meer hebben, fungeert het eigentijdse jodendom als voorbeeld.“ (Sicking 1993:163)

Daarnaast citeert Sicking nog H. A. Gomperts en S. Dresden die in hun besprekingen vooral de wanhoop en de rancune als twee allerbelangrijkste „drijfveren“ in het oeuvre van Van Bruggen noemen. „Overheersend zou zijn de rancune 'tegen die leer, welke het prototype zou voorstellen van het autoriteitsgevoel: het Jodendom; rancune dus tegen haar afkomst, dat wil zeggen: tegen zichzelf!'“ (Sicking 1993:163)

Volgens Jaap Meijer is Carry vooral een jodin die zich „gedurig door het onvermijdelijke jood-zijn gehinderd weet, en zich hartstochtelijk los wil scheuren van volk en van traditie.“ (Meijer 1968:102) Wat haar positie nog bemoeilijkte was het feit dat zij het jodendom meer en meer was gaan zien als een vorm van collectivisme die verouderd was geraakt en dat haar op de weg naar persoonlijke vrijheid belemmerde. In die zin dienen Daniël uit *De Verlatene* en gedeeltelijk ook Ben uit *Het Joodje* als spreekbuizen van de schrijfster. Vooral Daniël is de vertegenwoordiger van Van Bruggens individualisme en zijn visie op het geestelijk afgestorven joodse gezelschap, op de ondergang in een „brij van materialisme“^[1] en op het in verval verkerende jodendom overlapt zich heel waarschijnlijk met de eigenlijke visie van de schrijfster zelf.

3. DE JOODSE KINDEREN VAN CARRY VAN BRUGGEN

De joodse kinderen van Carry van Bruggen hebben veel gemeenschappelijks; vooral wat hun psychologische schildering betreft, verschillen ze niet veel van elkaar. Ze komen zonder uitzondering uit een dorps milieu en uit families die in slechte sociale en financiële omstandigheden verkeren. Carry van Bruggen gebruikt in al haar boeken de associatie jood = arm. De financiële nood voert bij de kinderen tot een gevoel van schande en uitgeslotenheid. Dit pijnlijke isolement van de anderen, namelijk van de christelijke en rijke kinderen, heeft tot gevolg dat de joodse kinderen zich voor hun families en hun joodse afkomst schamen.

Esther en Roosje uit *De verlatene* schamen zich voor andere meisjes voor hun schamele kleertjes, Ben en zijn zusjes uit *Het Joodje* hebben beesten en stinken, Ben kan niet aan schaatsen en fietsen meedoen, Daniël en Ben kunnen geen schoolgeld betalen en moeten een beurs voor arme kinderen vragen, Roosje kan wegen financiële nood op een bepaald moment geen boeken meer lenen uit de gemeentebibliotheek, enz.

Opvallend vaak is het bij sommigen niet altijd zo geweest – de moeders Lehren en Vischkooper zijn van rijke en bekende families afkomstig maar ondertussen is door verschillende omstandigheden, meestal dan door weinig succes met een klein winkeltje, alles veranderd: ze leven nu allemaal heel bescheiden, van de bruidschat is niets meer overgebleven. Toch voelen zich de kinderen vaak nog steeds trots op het rijkdom van hun moeders. Alle kinderen lijden natuurlijk onder deze financiële nood en dromen ervan later rijk te worden of tenminste op een of andere manier met de weelde in contact te komen. Dat is niet alleen maar voor meisjes typisch (Esther en Roosje dromen van prachtige jurkjes met veel linten, Bens zusje Bekkie krijgt veel cadeautjes van de rijke Juutje...) maar ook voor de jongens. Ben is heel nieuwsgierig naar de inrichting van de deftige villa's en Jozef koopt voor zijn eerste loon mooie kleren en wordt „een meneer“...

Naast het sociaal-financiële isolement is hier natuurlijk ook het factor van het jodendom, een “ander” geloof, belangrijk. Alle joodse kinderen worden voor „smaus“ of „joodje“ uitgescheiden en vanwege hun gewoontes, bezoeken van synagoge, geboden, spijswetten of bijvoorbeeld sjabbat houden uitgelachen. Door hun geloof zijn ze anders dan de rest en dat wordt in een „kudde“ niet geaccepteerd. Ze worden nooit in het kringetje van andere dorpse kinderen opgenomen, mogen nooit meespelen en worden altijd weggejaagd. Roosje uit *De verlatene* laat zich alles welgevallen om af en toe op straat mee te mogen spelen, Esther droomt ervan om tenminste gegroet te worden door de kinderen in het park, Ben wordt niet in het letterkundig clubje opgenomen, Daniël wordt op HBS ook nooit volledig geaccepteerd, enz...

Wat het karakter van de joodse kinderen betreft, lijken de hoofdtekken van alle kinderpersonages veel op elkaar. Ze hebben over het algemeen maar weinig negatieve eigenschappen en als toch, dan meestal op een heel aardige en vergeefbare manier weergegeven. Ze zijn heel gevoelig, schuchter maar ook dapper, trots, nooit zichzelf vernederend (Ben, Daniël), ze houden niet van ruzies, streven naar liefde en contact, zijn eerlijk, open, op een sympathieke manier opstandig en met respect voor de ouders en de volwassenen over het algemeen.

De negatieve eigenschappen ontdekt men vooral bij Esther Lehren en in mindere mate ook bij Bekkie uit *Het Joodje*. Ze zijn keverig, brutaal, bijna agressief, hebberig, koppig (ook Roosje), nerveus en vroeg volwassen. Esther past volkomen niet in het kader van een typisch joods kind van Carry van Bruggen. Ze haat het jodendom op een andere manier dan de andere kinderen, veel serieuzer, echter en bewuster, ze haat haar hele familie, heeft geen medelijden of begrip en ze zal ook alles doen om er weg van te komen. Daarnaast streeft ook Bennie Vischkooper, maar zijn losmaking van de wortels is minder dramatisch, zonder tragische gevolgen en tegelijk met een grotere innerlijke strijd en leed.

Alle joodse kinderen voelen zich eigenlijk verheven boven de christenkinderen, ze voelen een soort trots om meer en beter te zijn, ze kennen de hogere bestemming van het Israëlitische volk en hun geschiedenis van uitverkoren zijn. Ze gedragen het antisemitisme van hun omgeving met een typische elegante trots, tenminste naar buiten toe. Dit gevoel is kenmerkend ook voor personages waar men het helemaal niet meer zou verwachten – bijvoorbeeld bij de volwassene Roos die zich als kind zonder problemen of innerlijke verwijten vernederen liet of zelfs bij Esther. Het zwakst is het daarentegen bij Bennie uit *Het Joodje* vertegenwoordigd. Dat kan ook daarmee samenhangen dat in deze roman het thema van het jodendom en de verhouding tot het geloof niet tot een apart deel uitgewerkt wordt. De lezer ziet bij hem alleen maar de financiële kant van zijn identiteitsprobleem volgens de typische opvatting jood = arm. Er is geen sprake meer van een persoonlijke relatie tot het geloof of tot de geschiedenis, positief of negatief, zoals bijvoorbeeld bij Daniël of Esther. Sommige andere bezwaren van Ben zou men misschien nog wel esthetisch kunnen noemen, maar die zijn natuurlijk van minder belang – de joden hebben volgens hem geen smaak, maken te veel ruzie, de vrouwen zijn keverig, niemand gedraagt zich met zo veel elegantie zoals de christenen, enz...

Het totale isolement van de rest van de kinderen, het gevoel van anders zijn en uitgesloten, voeren samen met de schrijnende armoede van elk gezin tot een minderwaardigheidscomplex. Daar komt nog het overal aanwezige antisemitisme bij, waarmee alle kinderen al vanaf hun prille jeugd geconfronteerd moeten worden. Ze zijn door hun leeftijdsgenoten op school en op straat gediscrimineerd.

Het ligt voor de hand dat deze kinderen het antisemitisme van thuis uit kennen. Maar hoewel ze schimpwoorden en zinnen herhalen die ze hoogstwaarschijnlijk van hun ouders hebben gehoord, is er in de boeken van C. van Bruggen van een duidelijk antisemitisme van de volwassenen maar heel weinig te zien. De schaarse voorbeelden kan men meestal bij de meesters op school of bij de burens ontdekken.

Jan Fontijn en Diny Schouten hebben in hun boek „*Carry van Bruggen. Een documentatie*“ een lijst van verschillende strategieën samengezet die de kinderspersonages ontwikkelen om hun positie in de gezelschap te vinden en te kunnen verdedigen^[2].

Een daarvan is het ontkennen van de realiteit, het wegdromen en vergeten. Dit komt in de hier geanalyseerde verhalen het minst voor, enige sporen ervan zou men eigenlijk alleen maar bij Roosje kunnen vinden. Alle kinderen dromen natuurlijk van een betere toekomst maar behalve Roosje blijven ze altijd realistisch met hun voeten op aarde, ze dromen nooit echt weg. Roos daarentegen leeft een beetje in haar innerlijke wereldje: ze droomt ervan ooit een onderwijzeres te worden, met lieve kleine kindjes te mogen spelen, iemand te kunnen verwennen en door iemand geliefd te zijn. Als een volwassene jonge dame heeft ze eigenlijk nog steeds dezelfde droom: liefde vinden, ontvangen en geven. Als ze werkelijk zo 'n persoon vindt, hier de christenjongen Rudi, vergeet ze voor hem inderdaad alles andere – haar afkomst, de familie, haar geloof, de wetten en haar plichten.

Haar zus Esther past eerder in de categorie van assimilatie. Ze wil weg uit het joodse milieu en ze wil in het christelijke opgenomen worden, ze is bereid haar afkomst en haar geloof te ontkennen, met alles te breken, alle schepen achter zich te verbranden en ergens opnieuw te beginnen. Een klein, een beetje kinderlijk, maar een veelzeggend voorbeeld ervan is haar droom „blonde kinderen“ te hebben.

„Géén zwarte, géén joodjes. Blonde kinderen, die ze fraaie namen zou geven, de jongens Victor of Felix of Paul, de meisjes Mathilda of Kitty of Dorothea...“ (1910:108)

Het moeilijke proces van losmaking en assimilatie maakt ook Daniël mee, hoewel hij zich in een volkomen andere situatie bevindt. Zijn relatie tot het jodendom ontwikkelt zich heel anders, het is geen haat zoals bij Esther, eerder een filosofisch afkeer van de leegheid van de joodse symbolen en het geloof zelf.

De positie van Ben Visschkooper is ergens tussen Daniël en Esther. Hij schaamt zich voor zijn joodse afkomst, hij wil hem soms zelfs ontkennen maar hij doet het uiteindelijk toch niet omdat hij zijn familie nog eert en daarin juist een soort verheffing voelt. Hij wil in de sociaal betere gezelschap opgenomen worden, hij droomt van weelde en rijkdom, maar schaamt zich tegelijk ook voor zijn zwakke persoonlijkheid en het tekort aan moed.

Daniël en Bennie verkiezen dezelfde strategie – prestaties op het intellectueel gebied. Beide zijn heel slim, blinken in hun klassen uit en krijgen met behulp van een studiebeurs de mogelijkheid om verder te studeren. Ze zijn heel ijverig en ambitieus en dromen van een betere toekomst, vooral wat de sociale status betreft, die verbonden zal zijn met hun goede opleiding. Het is opvallend dat ze allebei de vakken letterkunde, geschiedenis en aardrijkskunde het leukst vinden en allebei later hun eigen gedichten schrijven, die zelfs gepubliceerd worden. Voor Daniël blijft het studeren en een goede opleiding zijn hoogste ideaal, Ben maakt zijn studies niet af.

De laatste strategie die Fontijn en Schouten noemen, is de verheffing boven de anderen, verbonden met het boven genoemde gevoel van hogere bestemming van het joodse volk en zijn rijke geschiedenis. Deze strategie maakt eigenlijk een deel van de opvoeding die de kinderen van huis uit meekrijgen. Het wordt hen meestal door de ouders al vanaf hun prille jeugd streng ingeprent. De joodse kinderen mogen bijvoorbeeld niet vechten omdat ze joden zijn en “die vechten niet”, in *De verlatene* slaat de vader het kleine Roosje omdat ze zich vernederen liet om mee te kunnen spelen...

4. EEN JOODS GEZIN

Alle joodse gezinnen uit de hier geanalyseerde verhalen zijn in een dorp gevestigd. In het dorpse milieu zoeken ze rust, lagere onkosten dan in de grote steden en meer kans op winst uit hun winkeltjes of standen op de markt. Maar aan de andere kant zijn er met het dorpse milieu ook nadelen verbonden. De joden vormen daar namelijk een duidelijk aparte en buitengezette groep. Het milieu van een dorp is minder anoniem, hun sociale nood en religieuze eigenaardigheden vallen daar nog veel meer op en dat leidt tot het vormen van een gesloten groep zodat er twee partijen tegenover elkaar komen staan: de rijke christenen en de arme joden. Deze grens tussen de twee volkomen vreemde werelden is de kinderen onmogelijk door te breken en Carry van Bruggen probeert de lezer juist de negatieve uitwerking van de standsverschillen, het verdriet en de verlorenheid van de joodse kinderen duidelijk te maken.

Het verschil van stad en dorp valt goed te illustreren op het voorbeeld van Bennie uit *Het Joodje*. Zijn familie is naar het dorp verhuisd en blijft bij oom Jozef wonen. Als Ben in de zomer luizen krijgt, moet hij naar de dorpsdokter waardoor iedereen kan zien dat hij ziek is en vies. In de stad zou er niemand bij stilstaan dat hij in de hitte met een muts op zijn hoofd door de straten lopen moet, denkt Ben.

Niet alleen door de splitsing in het joodse en het niet-joodse vormt een joods gezin een tamelijk in zichzelf opgesloten wereld. Volgens het jodendom, de leer en zijn opvattingen, is het gezin het belangrijkste element in het leven van elke jood. Het gezin is de basis van het geloof omdat zich juist dáár de alledaagse voorschriften, gebeden, ge- en verboden, gewoonweg de hele „joodse traditie“, als ik het zo noemen mag, moeten afspelen en dan pas daarbuiten, samen met de anderen: in de synagoge of op de joodse school bijvoorbeeld. Dit blijkt ook uit de waarde die Carry van Bruggen aan de gedetailleerde beschrijvingen van het huiselijke leven hecht. De kinderen voelen zich in hun gezin echt thuis, ze verheugen zich op alle feesten en de sfeer is altijd heel harmonisch en positief. Alle joodse gezinnen leven heel bescheiden maar voor de belangrijke dingen zoals de feestelijke maaltijden, waarvoor men bijvoorbeeld kosjere eten en veel fruit nodig heeft, blijft altijd nog wat geld over. Het beeld van het huiselijk geluk wordt nog onderstreept door de steeds terugkerende motieven zoals het witte tafelkleed, lekkere geuren uit een klein keukentje, mooi porselein voor de speciale feestelijke gelegenheden of het beeld van een tafel in het midden van de achterkamer waar het hele gezin bij elkaar zit, iedereen zijn plaats heeft en waar gebeden en verhalen voorgelezen worden.

4.1 De rol van de ouders

Binnen het gezin hebben de ouders twee verschillende rollen. Voor de man, de vader, is het kenmerkend dat hij de functie van „het hoofd“ vervult. De vader Lehren houdt zich in het begin alsof op de achtergrond en komt enkel naar boven in verband met het geloof, de joodse feesten en plichten of in het geval van een conflict met de kinderen. Hij is streng, orthodox,

trouw aan de joodse plichten en wetten en heeft niet zo goede relatie met zijn kinderen als zijn vrouw. Het schijnt dat alle kinderen bang zijn voor hem en zijn driftige buien, maar zolang de moeder nog leeft, komt het echter zelden tot openlijke confrontaties. Hij zet altijd zijn wil door en wil het niet toelaten dat zijn kinderen hem over het hoofd groeien. Samuel Lehren bekijkt en beoordeelt alles vanuit het standpunt van het orthodoxe jodendom. Hij let erop dat de kinderen zich aan de wetten houden. Ook al is hij niet zo streng voor de meisjes, slaat hij bijvoorbeeld Roosje omdat ze zich bij de gojse kinderen indringt. Dat is voor hem een grote zonde en schande voor de familie. Hij is ertegen dat Roosje naar de normaalschool gaat omdat ze dan ook op sjabbes naar school zou moeten. Op zijn zonen is hij trots, vooral als ze goed hun plichten doen en als ze succes hebben (Jozef op zijn werk in Amsterdam en Daniël op school). Na de dood van zijn vrouw is de vader nog stiller geworden, nog meer in zichzelf gekeerd en heeft vaker zijn buien van norsheid en prikkelbaarheid, „voortdurend sterker drong aan de dag zijn vroeger door goedigheid bedwongen heerszucht.“ (Van Bruggen 1910:129) Hij wil niet luisteren, niet begrijpen, niet praten. Door zo streng en radicaal te zijn en geen compromissen te kennen, raakt hij alle kinderen kwijt. Roosje echter vertelt over hem ook positieve dingen wat in de eerste helft van het verhaal eigenlijk helemaal niet naar boven is gekomen. Volgens Roosje was hij:

„vroeger hartelijk en zachtzinnig, ondanks z'n boze buien en z'n bazigheid. Als die kinderen maar gehoorzaam waren dan was vader altijd mild en goed geweest. En hard gewerkt had hij altijd, [...] en voor moeder altijd vriendelijk en vol goedheid was hij geweest in haar eindelooslange ziekte.“ (Van Bruggen 1910:214)

De vader van Ben Vischkooper is niet zo streng, in tegendeel. Hij wekt zelfs de indruk dat hij zwak is en moe. Het grootste verschil ligt waarschijnlijk niet aan het personage zelf maar aan het feit dat de hele familie Vischkooper niet zo orthodox aangelegd is en dat er over het algemeen minder belangstelling aan de godsdienst wordt besteed. Eerst aan het einde, als Ben onder de druk van de omstandigheden zijn gezin moet verlaten, wordt hij streng en kwaad en lijkt op dat moment op vader Lehren.

De moeders zijn natuurlijk milder, hun karakters zijn typisch moederlijk – ze zorgen voor het huishouden en daarmee tegelijk ook voor de juiste sfeer thuis. Hun functie is ook de „bemiddeling“ – tussen de vader en de kinderen, als er ruzies zijn, proberen ze ze te sussen en de spanning te overbruggen.

De moeder Lehren is natuurlijk net zo orthodox als haar man maar ze is het mildere element van die twee. Ze is er altijd voor haar kinderen, ze luistert naar hun klachten, zorgen en wensen, ze troost en helpt en ondersteunt ze in hun plannen. De kinderen zijn haar grootste geluk en ze is vooral blij als iedereen zich thuis goed voelt. In vergelijking met de vader is ze vriendelijker en gevoeliger maar ook zwakker, de vader is thuis de baas. Voor de vader zijn de kinderen bang maar voor de moeder voelen ze grote liefde, zij houdt het gezin bij elkaar en geeft iedereen het gevoel van thuis-zijn. Als bijvoorbeeld Daniël het niet-kosjere eten niet eet, doet hij dat eigenlijk vooral om zijn moeder en uit liefde voor haar, hij wil haar niet teleurstellen. De moeder Lehren sterft ongeveer in de helft van de roman en wordt eigenlijk het meest gekarakteriseerd door alles wat met haar verdwenen is.

De moeder van Ben heeft weinig invloed op het gebeuren in het gezin. Ze is ziekelijk, moe en zwak, heeft geen krachten om het huishouden netjes te kunnen houden en voor haar drie kinderen te zorgen. Ook het verband met de kinderen is niet zo nauw en intensief als bij de Lehrens, ze staat helemaal op de achtergrond van het verhaal.

Aletrino maakt over de rol van de moeder in elk joods gezin een interessante opmerking in zijn boekbeoordeling van *De verlatene* uit het jaar 1911. Hij verwijt de schrijfster dat ze de invloed van de moeder niet beter en uitgebreider heeft geschilderd.

„De vader moge nog zooveel de „bolleboos“ zijn, de opperste van het huisgezin, de enige waarnaar het hele huisgezin en ook de moeder zelve zich schikt; de eerbied voor den „bolleboos“, voor den vader, moge ook nog zoo groot zijn, de moeder is de warmte, de grote liefde en toewijding, de verpersoonlijking van het gezellige en huiselijke, waaronder de kinderen opgroeien en voortleven en waarvan zij de liefdevolle en teer-mooie herinnering meedragen tot aan hun einde.“ (Aletrino 1911:162)

4.2 De opvoeding

De kinderen uit *De verlatene* hebben een orthodoxe opvoeding gekregen. Deze brengt in hun ogen alleen maar nadelen en verboden met zich mee, waardoor ze nog meer opvallen en nog meer uitgelachen worden: ze mogen op sabbat niet naar school; terwijl andere kinderen buiten mogen spelen, moeten zij naar de joodse school waar de rebbe vreselijk saaie verhalen vertelt; ze moeten Hebreeuws leren, een taal die niemand meer verstaat; ze mogen geen eten van de gojs aannemen, omdat het niet kosjer is; ze moeten zich alles laten welgevalen omdat ze niet mogen vechten en dat terwijl ze uitgescholden worden! Ze mogen het woord 'Jezus' niet uitspreken en kunnen met anderen niet meespelen omdat het of van de kinderen niet mag of omdat het gewoon niet kan – ze hebben geen fiets, geen schaatsen, enz... Bovendien begrijpen de christelijke kinderen deze joodse eigenaardigheden en wettelijke voorschriften niet en de joodse kinderen worden daardoor alleen nog maar vreemder. Het is altijd zo pijnlijk om alles te moeten uitleggen met als argument: „Dat mag ik niet doen omdat ik een jood ben.“

Daarnaast is er natuurlijk ook het positieve: de sfeer thuis, het viere van de feesten, de traditie die altijd een speciaal gevoel van samenhang meebrengt of het sprookjesachtige van de ceremonieën. De liefde tot de geschiedenis en de oude verhalen wordt hen van jongs af al bijgebracht. Aan de ene kant voelen de kinderen hun sociaal lagere positie en het grote standsverschil al te goed maar aan de andere kant hebben de meesten (zelfs Esther) een vage voorstelling van meer te zijn dan de rest vanwege hun uitverkorenheid. Vanaf hun prille jeugd wordt hen namelijk ingeprent dat het joodse volk veel heeft geleden en nog veel zal moeten lijden omdat het ertoe door God uitgekozen is – dat zou geen ander volk kunnen verdragen.

In de opvoeding wordt vaak de methode van angst gebruikt. God is hier een angstwekkende, strenge en straffende instantie, de oude religieuze verhalen zijn soms vast griezelig en wekken bij de kleinere kinderen veel respect. Roosje gelooft bijvoorbeeld dat ze ter plekke dood zal vallen als ze het eten van een niet-joods meisje zou aannemen. Zelfs de brutale en zelfzekere Esther aarzelt even als ze voor het eerst bij de Naumanns niet kosjer blijft eten – de invloed van de angst voor God is dus blijkbaar heel groot.

Maar hoe ouder men wordt en hoe meer men daarover nadenkt, des te vaker moet men met de inhoud van die regels in botsing komen. Daniël is daar een typisch voorbeeld van. Hij houdt van geschiedenis en traditie, hij is er trots op om van joodse afkomst te zijn maar hij is tegelijk ook al te slim om blind de wetten en geboden te volgen zonder zich af te vragen of het echt de bedoeling van God zou kunnen zijn de mens puur volgens zijn gehoorzaamheid aan de wetten en plichten te beoordelen. Daarom gaat hij tegen zijn orthoxe ouders en hun strenge opvattingen rebelleren.

De verlatene zou men op die manier ook als een generatieroman kunnen beschouwen: de oude orthodoxe ouders tegenover de jonge generatie die naar meer persoonlijke vrijheid streeft. Zelfs de enige dochter van de rebbe is liberaal geworden en dat is voor de traditionele kille een bijzonders grote schande. Het is de vraag in hoeverre hier weer het dorpse milieu de rol kan spelen. Afvallen van het geloof kan voor het gezin nog veel ernstigere gevolgen hebben juist vanwege de boven genoemde afgeslotenheid en de kleinere anonimiteit binnen het dorp. In Amsterdam lijkt eigenlijk iedereen al „vrij“ te zijn en de strenge orthodoxie is ook voor de ouderen eerder iets om te lachen. *De verlatene* heeft deze afvalligheid van het jonge geslacht als thema.

De kinderen zijn geleid tot een totale gehoorzaamheid, tot deugd en respect voor de ouders. Het gezin is het allerbelangrijkste, de basis voor het geloof en de ouders een totale autoriteit. De breuk met het geloof moet tegelijk ook de breuk met eigen gezin betekenen en daarom is het altijd zo dramatisch. Dat zien we ook bij de familie Vischkooper waar in de loop van het verhaal eigenlijk nauwelijks aandacht wordt besteed aan het joodse geloof. En toch – als Ben zijn familie voor een gojs meisje verlaat (onder een onuitgesproken verbod) en zich van alles joodse vrijwillig vervreemdt, wordt hij door zijn vader verworpen. Ook hier is de breuk dramatisch, hoewel in een mindere mate dan bij de Lehrens. Het is Ben die zelf weg wil en de vader die het hem juist wil verbieden, maar toch heeft het „verwerpen“ weer “totaal”, het is „voor eeuwig“ bedoeld.

„Toen had vader niet meer geantwoord, maar met het verongelijkt-gelaten gezicht, dat ze allemaal kenden, de samengeklemd, vooruitgestoken lippen, den afgewenden blik, was hij stilzwijgend voor zich uit blijven kijken - , en met een handwenk had hij den anderen eveneens het zwijgen opgelegd. Ben wist wat dat betekende: hij bestond nu niet meer - , ze zouden hem links laten liggen...“ (Van Bruggen 1914:228/229)

In de realiteit is het deze keer niet zo definitief, het blijkt dat Ben later weer wel in contact komt met zijn gezin maar hij bezoekt zijn ouders inderdaad maar zelden en vast zonder enige belangstelling - het gevoel van de traditionele samenhang is bij hem al volkomen verdwenen.

Door het gewelddadige verlaten van het gezin verliezen de kinderen hun houvast. Het is kenmerkend dat een joods gezin en de hele kille „gesloten“ zijn voor de buitenwereld, dat ze een éénheid vormen, een tegenwicht tot de wereld van de christenen, een tegenpool en een soort verdediging tegen alle onrecht en kwaad. Zo ontstaat het gevoel van het huiselijk geluk en een positief beeld van de onderlinge solidariteit. Jan Fontijn en Diny Schouten beschrijven de solidariteit ook met alle nadelen van dien. „De spreekwoordelijke Joodse solidariteit was bittere noodzaak, iets wat opgedrongen was.“ Als voorbeeld voeren ze een passage uit *De boete*, een verhaal uit het bundel *In de schaduw*, aan:

„‘thuis was het heerlijk, daar hadden ze hun eigen wereld, eigen zeden en eigen gevoel, daar verstonden ze elkander zonder woorden, daar voelden ze, hoezeer ze tezamen hoorden, te midden van de wereld der anderen, die niet altijd vijandig, niet altijd boosaardig, maar die toch altijd en in alles „anders“ was...’ Juist omdat de solidariteit van de gezinsleden zoveel betekende en zoveel moest goedmaken, juist daarom is elk conflict en elke breuk zo dramatisch“ (Fontijn, Schouten 1985:75)

5. KINDEREN EN HUN VERHOUDING TOT HET JODENDOM

De kinderen zijn opgevoed in liefde tot het jodendom en worden vanaf het begin actief betrokken bij het praktiseren van alle wetten. Ze nemen deel aan alle feesten, helpen met de voorbereidingen, luisteren mee naar de oude verhalen en leren de gebeden. Vooral als kleine kindjes die er eigenlijk nog weinig verstand van kunnen hebben, bewonderen ze alles wat speciaal is. Ze houden van de feestelijke sfeer thuis, van de spanning en van het sprookjesachtige. De jongens voelen zich na hun bar mitswa als „grote mannen“, de zusjes en de moeders zijn trots op hen en ze worden in het zonnetje gezet. Maar we mogen niet vergeten dat we alles door de ogen van een kind zien - het blijkt namelijk dat het kind van het feestelijke onder andere daarom houdt omdat het op die dag ook veel lekkernijen krijgt en omdat de meisjes hun beste jurkjes mogen dragen...

In de praktijk, in het alledaagse leven voelen ze vooral de nadelen van het joods-zijn. Het jodendom heeft twee kanten: de religieuze en de sociale. Beide zijn in de visie van Carry van Bruggen even ondoorgrondelijk en het kind moet zich eraan onderwerpen. Het kind is uitgeleverd aan veel wetten, aan angst en het gevoel van uitgesloten te zijn van het normale leven dat hun christelijk opgevoede leeftijdsgenoten kunnen lijden. Joods-zijn betekent voor hen vooral de armoede, spot van de christelijke kinderen, pijnlijke opmerkingen op school, hindernissen in contact met de anderen en daarnaast nog al die plichten. Ze moeten naar de jodenschool, ze moeten Hebreeuws leren en gebeden uit het hoofd kennen, in het winkeltje van de ouders helpen en op zaterdag en op alle andere feesten niets doen, vaak vasten, thuis zitten en wachten... Voor een klein kind zijn de beperkingen bijna onverdraaglijk, ze vervelen zich en vergeten al te snel hun opwekking over de avond ervoor.

5.1 Onverschilligheid

De verhouding van de kinderen tot het geloof is heel verschillend. Het jodendom als leer en godsdienst is eigenlijk alleen maar voor Daniël interessant en dat nog maar in het begin. Jozef stelt er als een puber nog enige belangstelling in, hij is trots op zijn bar mitswa en op „volwassen zijn“, maar tegenover de leer zelf is hij eerder onverschillig. Hij beschouwt het geloof als plicht en het sjoel gaan als een gewoonte die niet te vermijden is en waarom zou het eigenlijk ook moeten? Later in Amsterdam is hij onder de invloed van zijn vrienden en een deel van zijn familie „vrij“ geworden. Ook deze keer niet uit enige innerlijke overtuiging maar gewoon omdat iedereen het deed en omdat het gemakkelijker was. Hij heeft niet eens de moed om deze verandering aan zijn orthodoxe vader te vertellen, en ook dat komt, denk ik, omdat hij tegenover het liberale jodendom eigenlijk net zo onverschillig staat als tegenover het orthodoxe. Met de woorden van Daniël: hij is een jood, hij zal joods blijven. Jozef heeft geen werkelijk slechte persoonlijke ervaring met het antisemitisme omdat hij praktisch alleen maar met de joden omgaat, hij respecteert zijn eigen wortels maar verder betekent het voor hem niets meer. Eerst na zijn bruiloft begint hij in zijn nieuwe gezin het jodendom van zijn kinderjaren te missen maar het is weer eerder nostalgie naar de geuren en kleuren, naar de feestelijke sfeer en leuke herinneringen van een klein jongetje, meer niet. Het geloof, de plichten en wetten en vooral de inhoud ervan mist hij zeker niet omdat hij het ook daarvoor niet gekend heeft.

Bijna dezelfde onverschilligheid ziet men bij Roosje. Ook zij denkt er niet veel over na, ze neemt alles zoals het is. Als een klein kind schaamde ze zich voor haar afkomst omdat het haar hinderde in sociale contacten met andere kindjes, maar later gewint ze aan een typische zelfzekerheid en trots en onder de druk van de omstandigheden is zij uiteindelijk het enige kind dat echt aan alle plichten en voorschriften doet. Niet omdat ze dat zelf zou willen maar omdat ze voor de vader zorgt voor wie het orthodoxe geloof het enige houvast is gebleven.

Toch valt het haar niet moeilijk alle feesten te houden zoals het moet, naar de synagoge te gaan of te vasten. Ze heeft er geen bezwaren tegen maar haar geloof komt niet uit haar hart of uit een innerlijke overtuiging, het is puur een aangeleerde gewoonte. Zodra ze de droom van haar leven ziet vervullen in de relatie met een niet-joodse man, vergeet ze alles en iedereen. Alle wetten en feesten zijn ineens niet meer belangrijk. Ze zal de “goj” hoogstwaarschijnlijk zelfs trouwen, zich van haar joodse omgeving volkomen vervreemden en zich aan het niet-joodse milieu assimileren.

5.2 Een innerlijk conflict

Daniël daarentegen houdt veel van traditie, van de oude joodse verhalen over de voorouders en hij is trots op het feit dan hij joods is. Hij wil Hebreeuws leren, vast vrijwillig en gaat regelmatig met de vader naar de synagoge. Maar hoe ouder hij wordt en hoe meer hij over alles begint na te denken des te duidelijker begrijpt hij hoe groot is het verschil tussen de realiteit en de echte toestand van de zaken. Door veel vragen te hebben gesteld is het hem niet ontkomen dat de volwassenen maar weinig van de leer echt begrijpen, hij ziet ineens hoe iedereen blind zijn plichten doet zonder er iets voor te voelen, zonder over de echte betekenis van de gebeden na te denken. Daniël neemt alles heel ernstig en is erg teleurgesteld als hij ziet hoe onverschillig en onwetend de anderen zijn. Hij wordt heel kritisch en deze botsing van zijn idealen met de realiteit bepaalt zijn verdere ontwikkeling. Hij kan de verveling van de anderen tijdens de dienst, het gapen en stilletjes praten, de leegheid en domheid niet accepteren. Dingen die hij feestelijk vond, verliezen ineens hun glans en hij begrijpt dat de traditie een stereotype is geworden.

„Maar de sjoel begon hij, met ontwakend onderscheidingsvermogen, een zotte en levenloze komedie te vinden. Iedere sjabbes dat opdreunen van dezelfde gebeden, die iedereen uit het hoofde kende en waarvan niemand zich om de zin bekommerde. [...] Maar het jodendom zelf had hij nog lief, om zijn geschiedenis, om zijn heilige feesten en vreugdevolle hoogtijden.“
(Van Bruggen 1910:91)

Van het geloof zelf houdt hij dus nog steeds maar hij ziet het verval, de ondergang van de oude generatie en de leegheid van de nieuwe. Hij is ook niet liberaal geworden zoals zij broer omdat hij meteen begrepen heeft dat de vrije joden alleen maar uit sentiment en misschien nog uit angst voor een totale breuk met hun geloof een middenweg hebben gekozen die hem zelf niets te bieden heeft. Ze houden nog sommige feesten over maar meer om de mogelijkheid om lekker te kunnen eten en een leuke feest te geven dan om geestelijke behoeftes of om de traditie zelf.

Al vroeg komt Daniël tot de conclusie dat er eigenlijk geen sprake meer is van een joodse identiteit. (Sicking 1993:168) Zijn afvalligheid is een gevolg van zijn idealisme. Jacobs legt uit wat het idealisme van Daniël omvat: [...] omdat hij wilde dat de personen die de wetten naleven, even volmaakt zouden zijn als de wet. (Jacobs 1962:187)

„Vraag een niet-Jood, wat hij onder een Jood verstaat, dan zegt-ie of zou moeten zeggen: een Jood is een Hollander, die geen spek eet. [...] En weten de Joden er zelf iets meer van? Ach wel-nee! [...] Ze krijgen van der jeugd af geen steun, geen grond onder de voeten, geen Joodsch beginsel om aan vast te houden, en daarom zie je ze allemaal twee kanten uitgaan; de onverschillige lui, die geen gevoel hebben, die worden zogenaamd vrij en die blijven alleen Jood in hun uiterlijk en in sommige aangeboren eigenaardigheden. [...] En de anderen, die ook

niet in de sleur blijven kunnen, die wat tastbaars vragen, zodra ze denken kunnen, iets daar ze wat aan hebben, die lopen er even hard uit.“ (Van Bruggen 1910:119/120)

Het innerlijke conflict van Daniël leidt tot een totale breuk met het jodendom tijdens een dienst in de synagoge waar dus iedereen de schande van de familie Lehren kan zien. Op die manier breekt hij natuurlijk ook met zijn vader die hem voor altijd verstoot en nooit meer in zijn leven wil zien.

Daniël zoekt in het geloof iets meer dan lege zinnen, dood ceremonieel en zinloze verboden. Op den duur kan hij de ontroering van zijn kindertijd niet meer terugvinden, hij zoekt naar de kern, naar de echte betekenis van de woorden, hij heeft steun en hulp nodig en beginselen die hij zou kunnen eren omdat hij ervan innerlijk overtuigd zou kunnen zijn, een houvast bij een persoonlijke en aanwezige „God“ die niet alleen maar straft. Het formalisme van het orthodoxe geloof maakt hem afkerig.

Daniël lijkt door zijn afkomst vervolgd te worden ook nadat hij met het geloof gebroken heeft. Hij geeft niets om zijn financiële problemen en armoede maar het antisemitisme van zijn collega's en kennissen kwetst hem heel diep. Hij is een typische individualist en het is hem onmogelijk verstoten te worden alleen dank het toebehoren tot een ras of groep die hijzelf niet gekozen heeft. Hij verzet zich tegen een generaliserende verhouding ten opzichte van de joden, hij wil als mens beoordeeld worden en niet als een jood.

„Begrijpelijk dat iemand antisemiet is, begrijpelijk, dat jullie altijd generaliseren? En als een jood iemand z'n meisje afneemt, vind je het begrijpelijk dat hij dan joden niet langer kan dulden? [...] Waarom is het altijd de jood ... niet de man, maar de jood, die het heeft gedaan?“ (Van Bruggen 1910:259)

Vanwege zijn slechte ervaring wordt hij overgevoelig voor alle opmerkingen, ook voor de onschuldige die in een grap gezegd worden, hij wordt wantrouwig en verbitterd zodat hij ook zijn enige vrienden en zijn niet-joodse meisje van zich verjaagt. Aan de ene kant maakt hij ervaring met het antisemitisme, dat wil zeggen met het collectieve verwerpen van alle joden, en aan de andere kant met de orthodoxie van zijn vader, die eigenlijk net zo collectief en dogmatisch veroordeelt als de antisemieten zelf.

Daniël is ervan overtuigd dat de schuld aan de verwijdering tussen hem en het geloof aan de anderen ligt, hij schrijft het weer en weer aan het antisemitisme van zijn omgeving en aan wanbegrip, domheid en leegheid van zijn rasgenoten toe. Hij gelooft dat de joden zelf hem van het jodendom hebben vervreemd. Hij denkt aan de anderen geestelijk superieur te zijn en zal waarschijnlijk nooit toegeven dat de „schuld“ aan hem zou kunnen liggen.

Volgens de bespreking van Aletrino uit het jaar 1911 bezit Daniël niet meer zijn geloof en mist alleen maar „het poëtische van de vroegere familie-avonden“. Hij denkt dat Daniël „het mooie en groot-tragische van het verleden en van het Joodsche volk“ wel ziet en „het diepere van de voorschriften en wetten“ wel begrijpt, maar dat hij „het Geloof mist omdat hij niet meer aan den Joodschen God gelooft“^[3]. Daar kan ik eigenlijk ook mee eens zijn. Daniël zegt het zelf tijdens het bezoek bij Jozef: „hij alleen, peinsde de jongen, hij alleen kon nog de waarachtige schoonheid van het jodendom voelen, die er [...] boven uit gestegen was.“^[4] Hij voelt nog heel veel voor de traditie van het jodendom, voor de feesten, plichten en wetten, voor het „echte“ jodendom zonder lege symbolen en domme slaafse navolging, maar wat hij echt mist, is eigenlijk de jeugd waar alles zo mooi, gezellig, feestelijk en simpel leek: „Ze

[Daniël en Jozef] keken elkaar in de ogen, radend beiden elkaars gedachten, de gedachten aan vader, aan het dorp, aan de oude seideravonden in het verloren huis... [5]

5.3 Zelfhaat

Ben Vischkoooper en Esther Lehren zijn personages die zich het meest los willen maken van hun joodse afkomst. Beiden hebben van jongsaf onder de minachting van andere kinderen geleden die door hun joodse afkomst en armoede veroorzaakt was.

Esther heeft nooit iets anders gewild dan zich van haar jodendom, „de joodse rommel“ los te maken. Haar bezwaren zijn echter vooral van materiële aard, ze kan niet tegen armoede en nood, ze droomt van deftige villa's, chique japonnen en een rijke man met maatschappelijk aanzien. Ze is heel trots, brutaal en zelfzeker en mochten haar de kinderen alleen maar vanwege haar geloof uitlachen, zou ze het waarschijnlijk gemakkelijker kunnen verdragen. Voor haar is de opvatting kenmerkend: jood = arm. Nog als een klein meisje heeft ze ervan gedroomd haar blonde kindjes mooie christelijke namen te geven zoals Deborah of Victor waaraan niemand haar joodse wortels zou kunnen herkennen. Een jood zou ze bijvoorbeeld nooit trouwen dan zou ze liever zelfmoord plegen. Ze heeft zich bij de Naumanns ingedrongen, een rijke familie in het dorp, met een duidelijke visie: via de mevrouw met rijke deftige mannen in contact te komen, één van hen te trouwen en meteen weg te lopen. Dat is haar ook gelukt, ze gaat er met de oude Van Gulik vandoor en vervreemdt zich volkomen van haar gezin en het geloof. Het is de ironie van haar lot dat ze geestelijk ziek wordt, jaren later weer naar huis komt en door haar vader in een joods gesticht voor krankzinnigen geplaatst wordt, zodat ze het daar „goed“ heeft.

„Nooit meer kwam ze terug, voor eeuwig ging ze weg uit dit benauwde, nare jodenhok, uit dit ellendige buurtje weg. De ellende was geleden, nu gingen de pracht en de schittering komen, het heerlijke reizen, de trots om weelderige woning en kostbare kleren...“ (Van Bruggen 1910:140)

Ook Ben lijdt onder het antisemitisme van zijn leeftijdsgenoten en van de meesters en ook bij hem is het eerder om de lage maatschappelijke status en de financiële nood dan om het geloof of de ras. In *Het Joodje* krijgen we namelijk over de verhouding van het gezin tot het godsdienst nauwelijks iets te weten. Hij leest graag geschiedenisboeken en over het jodendom zou hij eigenlijk misschien wel wat meer willen weten, maar de schaamte is sterker. Ben schaamt zich voor zijn kleine zusjes; Bekkie is vies, ze heeft overal vette vlekjes op en de jongste Saar is onverzorgd en heeft beestjes. Hij zelf is heel slim en wordt vooruitgeholpen door een leraar die hem bijlessen geeft om de toelatingsexamens voor de HBO te kunnen afleggen. Ben heeft dus een andere strategie gekozen dan Esther: hij wil door zijn eigen intellectuele prestaties boven zijn milieu uitstijgen.

Hij is diep onder de indruk van de weelde, van de rijke mensen en hun geld. De bijlessen krijgt Ben bij de leraar thuis en daar ziet hij ineens de grote materiële verschillen: hij heeft tot nu toe geen tandenborstel gekend, ze hebben met z'n allen maar één handdoek en één kam ter beschikking, in plaats van een keuken hebben ze eerder een vieze kookhok en een kapotgemaakt servies, ... Hij is zo diep onder de indruk dat hij zelfs de weelde met de karakter van de mens gaat verwisselen: wie geld genoeg heeft, verdient meer aanzien en is ook een beter mens, aldus Ben. Later is hij zich van zijn vergissing wel bewust maar hij blijft zich onweerstaanbaar tot de kenmerken van een hogere maatschappelijke status aangetrokken te voelen en de mensen met hun bezit te vereenzelvigen.

Hij schaamt zich voor zijn joodse afkomst en probeert hem altijd te verbergen of te ontkennen. Als hij voor een bijbaantje komt solliciteren bij een rijke meneer, moet hij eerst enige eenvoudige vragen beantwoorden. Zodra er dingen ter sprake komen waaruit de baron zou kunnen uitmaken dat Ben joods is, wordt hij ongelooflijk verlegen en zenuwachtig.

„‘Godsdienst?’ Weer dat gevoel, als droogden zijn mond en keel uit, zijn lippen als zand, zijn strot omsnoerd -, en volkomen onmachtig tot antwoorden. ‘Godsdienst, vraag ik. Wat bezielt je toch?’ Ben haalde diep adem. ‘Israe...’, begon hij, vuurrood, met het stellig gevoel dat hij na die betekenis verloren was.’ (Van Bruggen 1914:96)

Hij is er vreselijk van geschrokken toen het bleek dat hij het baantje niet zou krijgen en niet omdat hij een jood is maar omdat hij zich daarvoor schaamt. De baron legt hem duidelijk uit dat hij hem als méns niet waardeert en niet als jood. Iets wat bijvoorbeeld Daniël zeker op prijs zou stellen.

„Denk je werkelijk, dat ik aan iemand, die zich schaamt voor zijn geloof, die zijn naam nauwelijks durft te zeggen, omdat hij Benjamin heet, naar den jongsten zoon van den aartsvader Jacob -, jongen, je moest er trotsch op zijn! – mijn eigen kind zal toevertrouwen? Karakter is óók wat, jongmensch! Fierheid, zelfrespect...“ (Van Bruggen 1914:97)

Carry van Bruggen heeft in het personage van Ben Vischkooper een type beschreven dat in *De verlatene* ergens tussen Esther en Daniël geplaatst zou kunnen worden. Hij is iemand van wie Daniël waarschijnlijk een diepe walging zou moeten hebben gevoeld maar toch lijken ze veel op elkaar: ze proberen zich te bevrijden uit een positie waarin ze door hun afkomst zijn terechtgekomen, ze willen door hun opleiding enig aanzien verdienen in de maatschappij, op school blinken ze uit maar worden toch nooit volledig door de klasgenoten of later studiegenoten geaccepteerd; ze hebben een scherp observatievermogen, zijn kritisch tegenover zichzelf, laten zich niet vernederen, enz. Juist daarom moet zich Ben ook zo schamen voor zijn innerlijkste gedachten waarin hij zich wél vernederen zou laten en waarin hij, zoals Esther, het rijkdom boven alles stelt. De schaamte van hem is echter heel anders dan die van Esther. Bij hem gaat het om een nogal diep en smartelijk, innerlijk conflict, tussen zijn eigenlijk goede karakter en zijn materiële verlangens.

Esther als karakter is platter, puur negatief. Ze weet wat ze voelt en wat ze wil, schaamt zich ervoor niet en voelt geen wroeging. Voor haar is de keuze duidelijk, daarom zet ze er alles op en is ook bereid alles te verlaten. Ze schaamt zich alleen voor haar armoede en pas daarna voor haar jodendom, want dat hangt onontkoombaar samen. Één ding hebben Esther en Ben uiteindelijk gemeenschappelijk: de haat van de armoede en dus van hun eigen joodse identiteit. De zelfhaat leidt ertoe dat ze zich van alles wat met het jodendom te maken heeft, willen losmaken, hun eigen gezin verlaten en een nieuw „niet-joods leven“ beginnen.

6. ANTISEMITISME

Carry van Bruggen geeft nauwkeurig aan, wat de gevolgen zijn van het antisemitisme voor de joodse kinderen, ze is zich van het joodse kinderleed scherp bewust. Alle kinderpersonages lijden onder het feit dat ze joden zijn. Ze worden op allerlei gebieden gediscrimineerd: zowel tijdens het spelen als ook op school en op straat. De discriminatie heeft verschillende vormen en het is opvallend dat ze overwegend uit de kant van de leeftijdsgenoten komt en niet van de volwassenen. Toch ga ik ervan uit dat de kinderen de antisemitische scheldwoorden en geringschattende opmerkingen natuurlijk van huis uit kennen wat dus als bewijs van het

antisemitisme van hun ouders zou kunnen dienen. Mocht men toch een onderzoek willen verrichten naar antisemitische kenmerken bij de volwassenen, wat als typerend voor de hele gezelschap beschouwd zou kunnen worden, zou men op één uitzondering na vast tekort schieten.

Volgens Fontijn en Schouten zijn het dikwijls „plaagstootjes, imitaties van het discriminerende gedrag van de ouders waaraan de christenkinderen zich schuldig maken, maar voldoende om een onuitwisbare indruk te maken op gevoelige naturen als die van Carry van Bruggen. In zijn dissertatie *Nathan en Shylock in de lage landen* constateert Weijters, dat er van echte jodenhaat als in Duitsland weliswaar geen sprake was maar wel een zekere vooringenomenheid ten opzichte van Joden. Deze vooringenomenheid had tot gevolg, dat men de Joden als de anderen, als de vreemden bleef beschouwen.“ (Fontijn, Schouten 1985:73)

Het verhaal *Uitdrijving* is het enige voorbeeld van een „echte“ heftigere vorm van het antisemitisme, met kenmerken als o.a. geweld, vervolging en wegjagen. De inwoners van het dorp kunnen het enige joodse gezin in hun midden niet meer verdragen, ze maken hen het verkopen in hun winkeltje zodanig zuur dat het leven daar nauwelijks meer denkbaar wordt. Vlak voor ze uit het dorp letterlijk weggejaagd worden, krijgen ze 's avonds een onbekende Russische jood op bezoek die het verhaal van zijn leven uit de doeken doet en over de gewelddadige gebeurtenissen in Rusland vertelt, waar mannen en kinderen vermoord en vrouwen verkracht worden. Nog die avond komen ze van hun huisbaas te weten dat ze binnenkort het huis en het dorp zouden moeten ontruimen. Hoewel de pogroms in Rusland in geweld en gevaar niet te vergelijken zijn met de situatie in Nederland, wordt er een parallel getrokken in wat de ongegronde jodenhaat en hun vervolging betreft.

De verlatene opent ook met een typisch antisemitische scène: de kinderen Lehren komen bij de groenteboer radijsjes kopen voor hun feestelijke avondeten en twee buurvrouwen schelden hen uit, noemen hen op een hatelijke toon „kleine smouzen“ en proberen de groenteboer te overreden dat hij de radijzen aan de kinderen niet verkoopt. De groenteboer is geen antisemiet, hij geeft de kinderen de groente die ze nodig hebben en probeert het gezin zelfs te verdedigen als hun moeder ervan beschuldigd wordt dat ze zeker niet goed betaalt.

De jodenhaat wordt meestal in een vorm van „kleinere“, persoonlijkere conflicten tussen de kinderen, heel zelden tussen een kind en een volwassene, ten tonele gevoerd of in de vorm van hatelijke, generaliserende opmerkingen (Esther en de burgemeester, Daniël en de huisbazin, enz.) beschreven. De grootste teleurstelling komt men bij Daniël en Ben tegen, die het verholde antisemitisme bij de beste vriend (Hein Bonten), resp. het vriendinnetje (Enny van Erp) menen te ontdekken.

Het is kenmerkend dat het kind keer op keer op school vernederd wordt. De joodse kinderen worden meestal openlijk benadeeld of gepest – ze moeten in de klas apart of naast andere kinderen met een lagere maatschappelijke status zitten, ze worden bespot of over het hoofd gezien, er is altijd een meester of zelfs de directeur die de kinderen het leven zuur maakt.

Daarnaast komt men in *De verlatene* en in *Het Joodje* ook het type van een „goede“ leraar tegen. Deze overziet het talent van Daniël en Ben niet en beslist hen vooruit te helpen. Met behulp van bijlessen lukt het de jongens de toelatingsexamen voor de HBO te halen. Ze krijgen een beurs voor arme kinderen, behoren ook daar tot de besten van de klas maar worden toch nooit volkomen in een kring van de rijke kinderen toegelaten of ook anders

geaccepteerd, eerder stilletjes geduld. Het valt meteen op dat deze leraren bij de jongens zelfs de liefde voor hun volk en geschiedenis en trots op hun afkomst proberen wakker te maken. Men vindt bij Carry van Bruggen nog meer positieve niet-joodse karakters maar ze worden meestal als afzonderlijke individuen gepresenteerd: in *De verlatene* - Pauwtje, Hein Bonten, Rudi en de Naumanns, in *Het Joodje* – mevrouw van Erp, haar zoon Aart, de baron of b.v. de familie Bergsma.

De meeste joodse kinderen staan in hun innerlijk eigenlijk bijna bewonderend tegenover de niet-joden, ze voelen zich door hen sterk aangetrokken omdat deze zelfstandig kunnen beslissen en denken en handelen met een zekere zelftevredenheid en zelfzekerheid wat de joodse personages (kinderen én volwassenen) zelden of helemaal niet kunnen. Personages die als voorbeeld voor zulke geheime bewondering kunnen gelden, die echter dikwijls met een zeker mate van haat gepaard gaat, zijn Ben, Daniël en Esther. Volgens M.-A. Jacobs is deze verdeling joods=passief en niet-joods=actief een typische opvatting van de schrijfster – „haar voorliefde gaat naar de vaste, onbeperkte en zegevierende kracht, naar de innerlijk en uiterlijk zich spreidende vrijheid, naar de beslistheid, in doen en laten en denken, die, van alle angst en twijfel ontbonden, onbeschroomd haar weg gaat doorheen de mensenmassa. Ze houdt van het ietwat brutale en doortastende in de mens en wordt erdoor geïmponeerd“. (Jacobs 1962:187)

Van nature beschouwt iedere groep het afwijkende als vreemd, inferieur of vijandig. Het groepseigene maakt van alles de norm uit en die norm beschouwt men als de enig juiste (Sicking 1993:161). De discriminatie vertoont verschillende vormen: de kinderen mogen niet meespelen, worden nooit in een vriendenkringetje of een clubje opgenomen, ze worden uitgelachen om hun godsdienst en daarmee samenhangende praktische plichten en verboden, uitgescholden voor „smaus“ of „joodje“ en vermeden om hun armoede. De joodse kinderen willen aan de discriminatie ontsnappen; ze benijden de anderen, „niet omdat die beter zijn, want zij zijn de besten, gezien hun uitverkorenheid, maar omdat die andersdenkenden onopvallend door het leven kunnen gaan, zonder geminacht te worden, zonder gehinderd te worden in hun drang naar onderscheid te midden der anderen. Hun nijd is een mengsel van bewondering en van spijt“. (Jacobs 1962:19)

Het zou verradelijk kunnen zijn om te zeggen dat men van sommige bijna „kinderlijke“ plagerijen meestal de schouders moet optrekken. We mogen niet uit het oog verliezen dat we de gebeurtenissen altijd [\[6\]](#) door de ogen van een kind of een puber bekijken. Het doel van mijn scriptie is juist het beeld van het kind weer te geven en daarom heb ik er ook zo veel mogelijk aandacht aan besteed hoe overdreven het soms ook mag lijken.

Het feit dat de lezer alles de ogen van een kind beschreven ziet, kan twee dingen betekenen – ten eerste zijn kinderen in die leeftijd over het algemeen meer gehecht aan wat men de „vriendenkring“ zou kunnen noemen en het buiten-gesteld-worden van zo’n groep wordt altijd als schande beschouwd. Het kind is meestal nog niet sterk genoeg om zich van het isolement niets aan te trekken en zich aan dat anderszijn niet te ergeren. De joodse kinderen blijven door dit isolement en het pesten voor altijd getroffen en het hindert hen ook later in het leggen van nieuwe sociale contacten. Dat zien we bijvoorbeeld aan Daniël die ook veel later nog, als een volwassen student, meteen van kamer wil veranderen als hij zijn hospita op de gang „smaus“ hoort zeggen. Daniël is op die manier wantrouwig, achterdochtig en gemakkelijk prikkelbaar geworden, hij kan geen onderscheid meer maken tussen het „echte“ heftige antisemitisme en een domme opmerking, hij reageert overgevoelig, overdreven, radicaal en kent geen excuus.

Een andere mogelijke opvatting kan het tegenovergestelde zijn: juist het feit dat het kind inderdaad overgevoelig is, alle aandacht aan zichzelf wil trekken en al vooraf door de schrijfster als zwak en geneigd tot lijden wordt voorgesteld, zorgt ervoor dat de lezer aan de „tragische gebeurtenissen“ misschien met een glimlachje zou kunnen voorbijgaan. Het is duidelijk dat de (kinder)personages van Carry van Bruggen grotendeels overgevoelig en heel zenuwachtig zijn.

Hoe de lezer het ook bekijkt, het antisemitisme of tenminste de zogenaamde vooringenomenheid heeft isolement, minderwaardigheidscomplex, schuldgevoelens, angst, depressies en teruggetrokkenheid tot gevolg. Het resultaat ervan is of de tendens tot assimilatie waarbij men het ene milieu min of meer dramatisch verlaat zonder in het andere opgenomen te worden (Ben, Esther, Jozef, waarschijnlijk ook Roosje) of de steeds stijgende opgeslotenheid tegenover de hele vijandige en vreemde buitenwereld (Daan).

7. SAMENVATTING

Ik heb een onderzoek verricht naar de verhouding van een joods kind tot zijn vertrouwde omgeving en tot de wortels van zijn identiteit – tot het jodendom. Alle drie symptomen van Jaap Meijer, het gebukt gaan onder het jodendom, het daaraan vastzitten en het zich daarvan willen losscheuren, heb ik in Van Bruggens verhalen werkelijk gevonden. Verrassend was voor mij de conclusie dat men de meeste personages met alle drie kenmerken tegelijk verbinden kan.

De enige uitzondering is waarschijnlijk Jozef Lehren die zich van het jodendom niet wilde losscheuren omdat hij geen grotere nadelen ervan heeft gevoeld en omdat het jodendom zelf hem in zijn persoonlijke vrijheid nooit heeft beperkt. Alleen de orthodoxe variant ervan was hem te moeilijk. De liberale joodse omgeving is zijn eigen keuze en hij heeft geen behoefte aan ontkenning en verloochening van zijn afkomst. De teleurstelling die hij later voelt omtrent zijn eigen „vrij“ gezin heeft niets te maken met ontevredenheid over het joods-zijn en er kan ook geen sprake zijn van heimwee naar de orthodoxie van zijn vader. Hij streeft naar het verleden, naar dingen die hij nu in zijn nieuwe leven mist: de eenvoudigheid en onbezorgdheid van zijn jeugdijaren en misschien ook naar de orde die toen bij hun thuis heerste omdat hij, in vergelijking met zijn eigen strenge vader, zeker geen „hoofd van het gezin“ is geworden.

Wat Roosje betreft, is het eigenlijk onmogelijk te beoordelen, omdat haar lot aan het einde van de roman open blijft. Wat er met haar zal gebeuren, kan ik alleen maar concluderen uit alles wat ik tot nu toe in de boeken van Carry van Bruggen gevonden heb. Ook al ben ik ervan overtuigd dat ook zij volledig in het kader van een „typisch joods kind van C.v.Bruggen“ zal passen, moet er in de analyse, waarin ik Roosje als voorbeeld gebruik, met het hypothetische karakter ervan rekening gehouden worden.

Bij Daniël, Esther en Ben kan men met zekerheid vaststellen dat ze zich van het jodendom willen losscheuren en dat ze daar tegelijk aan vastzitten. Ze hebben voor hun afscheid van het geloof verschillende redenen: bij Esther en Ben is het de onoverwinnelijke schaamte voor hun afkomst, de sociaal lagere positie van hun gezinnen en het daarmee samenhangende minderwaardigheidscomplex. Ze willen met het geloof en tegelijkertijd vanzelfsprekend ook met hun families het liefst definitief breken en, met de woorden van Esther: „de jodenrommel“ voor eeuwig verlaten. Ze streven naar maatschappelijk aanzien en financieel zorgeloos leven. Daniël heeft het jodendom verlaten omdat het zijn idealen en behoeftes niet

meer kon vervullen. Hij gelooft in zijn tijd niets meer te kunnen vinden van het prachtige, ernstige en diepgaande geloof, hij ziet alleen verval, leegheid en stereotype. Roosje is gedreven door haar liefde en zal zich van het jodendom waarschijnlijk móéten losscheuren, maar uit haar gedrag^[7] kan men aannemen dat ze er ook geen bezwaren tegen zal hebben.

Alle worden door hun afkomst „achtervolgd“, het ene kind meer dan het andere. Als een duidelijk voorbeeld zou ik zonder twijfel Daan en Esther kiezen. Esther wordt krankzinnig en komt in een joods gesticht terecht dat ze nooit zal mogen verlaten; Daniël hoopt in de intellectuele kringen mensen zonder vooroordelen te kunnen vinden maar hij wordt erg teleurgesteld. Overal botst hij tegen min of meer antisemitische opvattingen, ook zijn beste vriend Hein Bonten schijnt ineens door zijn neef beïnvloed te zijn. Daniël wordt zo achterdochtig, bijna paranoïde, dat hij zelfs zijn niet-joodse meisje van een verhulde jodenhaat beschuldigt. Zijn fanatieke bezetenheid van bestrijding van het collectivisme („Waarom is het altijd de jood ... niet de man, maar de jood, die het heeft gedaan?“^[8]) heeft paradoxaal tot gevolg dat hij zelf de anderen blind en collectivistisch beoordeelt. Daardoor begaat hij precies dezelfde fout als zijn orthodoxe en niet-tolerante vader.

Het doel van de kinderen is, bewust of onbewust, expliciet of in het geheim, de aanpassing aan het christelijke, deftige milieu, maar ze worden daar nooit volledig geaccepteerd en in geen nieuwe „kring“ opgenomen. Ze zullen altijd „anders“ blijven en als „de joden“ buiten het gezelschap blijven staan. De tragiek ligt vooral in het feit dat ze daar alles op hebben gesteld, er hun eigen milieu voor verlaten of ontkend (of werden ze er onvrijwillig uit verstoten) met als gevolg dat ze dan ook nooit meer zonder schande terug zouden kunnen komen. Daarbij mogen we niet uit het oog verliezen hoe belangrijke functie het joodse gezin en de opgesloten joodse gemeente vervult.

Van Bruggen ziet het jodendom niet altijd negatief hoewel de kinderen aan hun joodse afkomst eigenlijk meer lijden dan dat ze er het positieve van zouden voelen. Positief is het huiselijk geluk, de harmonie, de speciale sfeer van de feestelijke avonden, onderlinge solidariteit en de rol van het gezin over het algemeen. Negatief zijn de gevolgen van hun „anderszijn“: discriminatie, isolatie, antisemitisme, financiële nood, het gevoel van uitgesloten zijn, een onderdrukt zelfbewustzijn enz... Het is duidelijk dat de schrijfster in haar verhalen eenzijdig oordeelt en volledig aan de kant van „haar“ joodse kinderen staat want alleen zij zijn de dragers van de positieve karaktertrekken: ze zijn fijngevoelig, braaf, goedig, bereidwillig en lijdzaam.

Naast de kinderen en hun wereld schildert Van Bruggen ook de spanning tussen de oude orthodoxe generatie en de jonge, liberale, die meer vrijheid eist. Een groep van de jongeren kan zich niet meer bij de lege symbolen van het oude jodendom neerleggen en de andere verkiest liever het „vrije“ jodendom omdat men op die manier niet meer aan de lastige wetten, ver- en geboden hoeft te doen.

Tot de spanning in het hele gezelschap draagt natuurlijk ook het steeds groeiende socialisme en het naderende begin van de Eerste Wereldoorlog bij maar daar zal ik verder niet op ingaan. De rol van het socialisme heeft vooral Sicking in zijn *Overgave en verzet* onderzocht, die in de figuur van Daniël Van Bruggens spreekbuis ziet voor haar opvatting dat het jodendom als een negatief voorbeeld van collectivisme en autoriteitsverheerlijking gebruikt kan worden. Het socialisme wordt in *De verlatene* meermalen aangeduid als dé nieuwe stroming voor de teleurgestelde jongeren, bijv. Hein Bonten en de studiegenoten van Daniël uiten zich daar

heel enthousiast over, maar Daniël zelf staat er weer eerder aarzelend tegen, hij wijst het af als een andere vorm van het collectivisme.

8. BESLUIT

Ik ben op zoek gegaan naar een typisch karakter van een joods kind van Carry van Bruggen of naar een „definitie“ van zijn „joodse identiteit“. Het joodse kind vertoont inderdaad in alle vier verhalen en romans veel overeenkomende trekken. De schrijfster heeft een bijna stereotiepe voorstelling van de vader, de moeder, de jood, de christen, enz. [9]

Carry van Bruggen heeft in het kind een specifiek joodse kwetsbaarheid en angst uitgebeeld; alle kinderpersonages lijden onder hun joods-zijn, de discriminatie die met hun sociaal inferieure positie en „ander“ geloof samenhangt, leidt tot een totaal isolement en onbegrip, tot een gevoel van minderwaardigheid en uitgesloten zijn wat de neiging tot assimilatie aan het christelijke milieu als gevolg heeft. De meesten zijn zelfs bereid hun afkomst te verloochenen, hun geloof te ontkennen en de familie te verlaten. Ze zitten geklemd tussen twee verschillende werelden en het leven begrijpen ze als een scherp contrast tussen een jood vs. een niet-jood en arm vs. rijk. Tegenover hun lijdzaamheid, individualisme en trots op de uitverkorenheid van hun volk, die hen vanaf hun prille jeugd door de ouders streng wordt ingeprent, staat een verborgen drang naar de wereld van de christenen, naar de kudde waar hun anders-zijn niet zou opvallen, en eerbied voor de weelde en maatschappelijk aanzien. Deze paradox is de oorzaak van hun schuldgevoelens en innerlijk leed.

Het enige houvast kan hen nog het gezin bieden, de basiseenheid van het jodendom. De rol van het gezin beschrijft Van Bruggen uitsluitend positief: alleen hier vindt men huiselijk geluk, vreugde, gevoel van saamenhorigheid, onderlinge solidariteit, begrip, liefde en bescherming tegen de vijandige „buitenwereld“. De herinneringen van alle kinderen zijn nostalgisch, ze ruiken naar de geuren van een feestelijk avondeten en naar de sfeer die alleen de moeder te voorschijn kon toveren. De lezer mag het feit dat alles door een kind geschilderd wordt niet uit het oog verliezen. Ik ben ervan overtuigd dat de harmonie en het positieve beeld de schrijfster vooral als decor dienen voor het uitbeelden van de tragiek van het eigenlijke verhaal, namelijk als tegenstelling tot de eenzaamheid, depressies en angsten van de kinderen.

Meijer karakteriseert Carry van Bruggen als een schrijfster die het antisemitisme van de buitenwereld wilde laten zien. Ik ben tot de conclusie gekomen dat zij niet alleen de jodenhaat van de buitenwereld maar ook de negatieve verhouding van de joden zelf (met name dus de joodse kinderen) tot hun geloof, tot hun wortels en identiteit voorgesteld heeft. Het valt niet te overzien dat een deel van haar werk samengekoppeld kan worden aan de joodse zelfhaat en drang naar verlossing, naar het afsnijden van alles wat joods is.

Uit de secundaire literatuur blijkt dat zij het traditionele jodendom ook in haar andere schriften heel negatief heeft beoordeeld. Ze heeft het wel vaker als een typisch voorbeeld voor een blind-autoritaire houding en een tot ondergang gedoemde vorm van collectivisme aangevoerd. Het traditionele jodendom is in haar ogen ten dode opgeschreven. Het is een bundel van lege voorschriften en verboden die de nieuwe generatie van haar hoofdpersonages niets te bieden heeft.

Een belangrijk thema van Carry van Bruggen is dus ook het generatieconflict, waarin zich niet alleen de typische botsing van ouders en hun kinderen weerspiegelt maar tegelijk ook twee uiteenlopende opvattingen over het geloof – het orthodoxe en het liberale jodendom. In die

zin kan men vooral *De verlatene* als een getuigenis van de situatie binnen de joodse gemeente in Nederland rond de eeuwwisseling begrijpen.

Het kernpunt van Van Bruggens vroege werk met de joodse thematiek stelt het antisemitisme voor. Alle joodse kinderen moeten verschillende vormen ervan trotseren. Na de tragische gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog bekijkt men het antisemitisme „anders“. Hoe „kinderlijk“, minder „serieus“ of zelfs „overdreven“ ons nu de vormen van discriminatie bij de overgevoelige en zenuwachtige typen van Carry van Bruggen ook mogen lijken, de tragiek van het antisemitisme zelf en het innerlijke leed van de kinderen dat de schrijfster heeft geschetst, kan het hopelijk niet verminderen.

LITERATUURLIJST

Primaire literatuur:

Bruggen, Carry van, *De verlatene, Een roman uit het Joodsche leven*, Amsterdam 1910

Bruggen, Carry van, *Het Joodje*, Amsterdam 1914

Sekundaire literatuur:

Aletrino, A. Dr., 'Boekbeoordeling', In: *De nieuwe Gids*, 1911, p. 149-163

Fontijn, Jan en Schouten, Diny, *Carry van Bruggen. Een documentatie*. Nijgh & Van Ditmar, 's Gravenhage 1985. Hieruit: 'Carry van Bruggen en het Jodendom', p. 70-92

Jacobs, M.-A., *Carry van Bruggen. Haar leven en literair werk*. Gent 1962

Meijer, Jaap, 'Het spel en de kikkers'. In: *Profiel 7. Gedreven door verlangen en gemis. Joodse letterkundigen in Nederland over jood en jodendom*. Amsterdam 1974

Meijer, Jaap, 'Joden zijn ook mensen'; Carry van Bruggen 1881-1932 en de joodse problematiek. In: *Waar we ballingen zijn. Essays over joodse letterkunde in Nederland*. Nijgh & Van Ditmar, 's Gravenhage – Rotterdam 1968, p. 93-126

Romein-Verschoor, Annie, *Vrouwenspiegel. Een literair-sociologisch studie over de Nederlandse romanschrijfster na 1880*, Nijmegen 1977

Sicking, J.M.J., *Overgave en verzet. De levens- en wereldbeschouwing van Carry van Bruggen*. Groningen 1993

Wolf, Ruth, *Van alles het middelpunt: over leven en werk van Carry van Bruggen*. Amsterdam 1980

Noten

[1] R. Wolff (1980:97)

[2] Jan Fontijn en Diny Schouten, 73-75

[3] Aletrino 1911:158

[4] Van Bruggen 1910:286

[5] idem

[6] alleen aan het einde van *De verlatene* zijn de kinderen al volwassen

[7] zie de laatste hoofdstukken van *De verlatene*, nr. 45, 52 t/m 54, 56

[8] Van Bruggen 1910:259

[9] Jacobs 1962:188

Gabriele Rabová: Contrastieve analyse van de vertaalwoordenboeken

Gabriele Rabová , studente van het 5e jaar, vakken Nederlands-Duits

1. INLEIDING

In het kader van het volgende werkstuk wil ik graag mijn aandacht aan vertaalwoordenboeken besteden. Als gaststudente aan de universiteit in Gent heb ik aan de hand van een vertaling uit het Duits naar het Nederlands het *Groot woordenboek Duits-Nederlands Van Dale* (1990), het *Handwoordenboek Duits-Nederlands Van Dale* (1994) en het *Woordenboek Duits-Nederlands* (uitgegeven door Wolters-Noordhoff, 1972) vergeleken en geëvalueerd. Deze studie behandelde de drie woordenboeken met het oog op mogelijke problemen die een niet-moedertaalspreker bij het gebruik kan hebben. Dit lexicografisch jaarwerk heeft me inspiratie gegeven om het *Groot woordenboek Nederlands-Duits van Dale* (verder als GVD N-D) en het *Nederlands-Tsjechisch woordenboek* van František Čermák en Zdenka Hrnčířová (verder als NTW) aan zo'n vergelijking te onderwerpen. Ik heb mij ten doel gesteld, vast te stellen op welke manier de macro- en microstructuur van deze woordenboeken opgebouwd zijn, in hoeverre ze op de doelgroep van hun gebruikers gericht zijn en in welke mate ze aan de gemiddelde gebruiker hulp verlenen.

Eerst volgt een beknopt historisch overzicht van de ontwikkeling van Nederlandse vertaalwoordenboeken. In dit hoofdstuk trachtte ik geen uitputtend overzicht van de Nederlandstalige vertaalwoordenboeken te geven, maar wel probeerde te laten zien welke talen in het middelpunt van de belangstelling van Nederlandse lexicografen in de loop der tijd stonden. Aan deze inventarisering voeg ik een korte alinea over Nederlands-Tsjechische lexicografie toe. De informatie over de geschiedenis van de Nederlandse tweetalige lexicografie zijn grotendeels ontleend aan lezingen van mevrouw Devos en aan het artikel *Woordenboeken Nederlands-Tsjechisch en Tsjechisch-Nederlands* van Zdenka Hrnčířová. Na dit hoofdstuk ga ik de macro- en microstructuur zowel in het algemeen als van beide woordenboeken nader bekijken. Aan de hand van de vergelijkende analyse probeer ik mogelijke problemen bij het gebruik van deze woordenboeken op te sporen en mijn eigen oplossing aan te bieden.

2. KORTE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE BILINGUALE LEXICOGRAFIE

Vertaalwoordenboeken verschenen als eerste woordenboeken al in de Middeleeuwen - in de vorm van glossaria, verschillende woordenlijsten of conversatieboekjes. Op school werden vooral Latijns-Nederlandse woordenlijsten gebruikt, waaronder het zogenaamde *Dictionariolum Latinogermanicum* (Antwerpen, 1556) van **Evaldus Gallus** van groot belang was.

Als eerste woordenboeken in de moderne zin worden de vertaalwoordenboeken van de Fransman **Robert Estienne** beschouwd. Estiennes moderne woordenboeken (het *Dictionarium Latinogallicum* (1538) en de *Dictionaire Françoislatin* (1539)) vormen, door bewerkingen in het Spaans, Nederlands, Engels, Duits en Italiaans, de basis van de moderne lexicografie.

In 1546 gaf de Gentse drukker **Joos Lambrecht** het eerste woordenboek uit waar Nederlands op de eerste plaats stond. Het was het Nederlands-Franse *Naembouck van allen natuerlicken ende ongheschuemde vlaemsche woorden, ghestelt in ordene by a,b,c*, dat uit de woordenboeken van Estienne uitging. In tegenstelling tot de middeleeuwse woordenlijsten en woordenboeken, die de functie van een leerboek voor het Latijn hebben uitgeoefend, is Lambrechts woordenboek door zijn uitgebreidheid op het gebied van de volkstalige woordenschat het eerste moderne Nederlandstalige woordenboek.

De methode van Estiennes woordenboeken heeft ook de Anwerpse drukker **Christoffel Plantijn** (1562-1599) overgenomen, in wiens drukkerij het Latijn-Grieks-Frans-Nederlandse *Dictionarium tetraglotton* (1562), de Nederlands-Frans-Latijnse *Thesaurus Theutonicae linguae* (1573) en Kiliaans *Dictionarium Teutonico-Latinum* (1574) verschenen.

De belangrijkste vernieuwer van de Nederlandstalige lexicografie was **Cornelis Kiliaan** die bijna vijftig jaar (1558-1607) als corrector in Plantijns drukkerij werkte. Zijn *Dictionarium Teutonico-Latinum* stond sterk onder de invloed van Estiennes woordenboeken en Duitse woordenboeken van Johannes Frisius en Josua Maaler. Verder dienden hem oudere Nederlandse woordenboeken als bron voor zijn lexicografische werken waarin hij de Nederlandse woordenschat zo volledig en overzichtelijk mogelijk wilde weergeven en waarin hij nieuw zijn aandacht aan de vergelijking van Nederlandse woorden met Franse en Duitse met dezelfde stam schonk. De etymologische belangstelling was een absolute vernieuwing in het kader van de toenmalige lexicografie.

Hoewel het uitgangspunt van Kiliaans woordenboeken de standaardtaal van die tijd, het Brabants, was, naam hij ook woorden uit andere gewesten op. Dit feit veroorzaakte dat men, in tegengestelling tot andere lexica, van het *Dictionarium Teutonico-latinum* in alle delen van de Lage Landen gebruik maakte.

In die tijd waren de meeste woordenboeken tweetalig. Het woordenboek deed nog steeds voornamelijk dienst als hulpmiddel bij het vertalen eerder dan als verklarend naslagwerk. Het Latijn werd langzamerhand door andere talen van zijn sterke positie verdrongen. De eerste positie van het Latijn werd overgenomen door het Frans, dat het meeste prestige in de Lage Landen bezat. Een van de belangrijkste bewerkers van de Nederlands-Franse woordenboeken was **E. E. Mellema**. Tegen het einde van de zeventiende eeuw kwam de era van **Pierre Marin** en **François Halma**.

In 1696 publiceerde Pierre Marin zijn *Dictionaire portatif Hollandois et François* en in 1701 het *Nieuw Nederduits en Frans woordenboek*. Het eerste Frans-Nederlandse woordenboek

van Halma - *Dictionnaire nouveau François et Flamand* - verscheen pas in 1708, terwijl het Nederlands-Franse deel - *Woordenboek der Nederduitsche en Fransche taalen* - in 1710 werd uitgegeven.

Een minder sterke positie hadden de tweetalige woordenboeken gericht op het Engels die pas vanaf de 2e helft van de zeventiende eeuw verschenen.

De eerste Engelstalige woordenboeken van groter belang worden met **Henry Hexham** in verband gebracht. Hij stelde *A copious English and Nederduytch dictionarie, composed out of our best English authours* (1647) en *Het groot woordenboek: gestelt in 't Nederduytch, ende in 't Engelsch* (1648) samen.

Tegen het einde van de zeventiende eeuw werd in Amsterdam een tweetalig woordenboek voor het Engels in twee delen van **Willem Séwel** uitgegeven – het *Nieuw Woordenboek* dat van informatie over het gebruik voorzien is; dit betreft echter alleen woorden met een pejoratieve betekenis.

Het Duits werd in het kader van de Nederlandse tweetalige lexicografie lange tijd aan de kant geschoven. Het eerste tweetalige woordenboek kon men eerst aan het begin van de achttiende eeuw ter hand nemen. Pas in 1799 schreef **Matthias Kramer** het *Koninglyk Neder-Hoog-Duitsch en Hoog-Neder-Duitsch dictionnaire*. Dat het Duits in de Nederlandse bilinguale lexicografie pas in de 18 eeuw begon geacht te worden, is misschien aan de grote overeenkomsten tussen Nederlands en Duits te wijten.

In de negentiende eeuw overwoog in de taalkunde de belangstelling voor de historische ontwikkeling van de taal. Dit had tot gevolg dat naast tweetalige en verklarende woordenboeken ook historische woordenboeken op grote schaal begonnen te verschijnen. Dat betekent echter niet dat de tweetalige lexicografie een minder waardevolle positie had. In de uitgeverijen van Van Dale, Koenen, Kramers e. a. verschijnen tot nu toe diverse vertaalwoordenboeken die verschillende talen proberen te reflecteren.

In de loop der tijd kwamen steeds meer talen voor de Nederlandse tweetalige lexicografie in aanmerking. Dit kan in verband met de groeiende economische, politieke en culturele contacten tussen sprekers van allerlei landen gebracht worden. Er bestaan een heleboel Nederlandse vertaalwoordenboeken die verschillende talen (daaronder ook de zgn. „kleine“ talen) behandelen, Tsjechisch inbegrepen.

Het eerste Nederlands-Tsjechische en Tsjechisch-Nederlandse woordenboek - *Van Goor's miniatuur Tsjechisch woordenboek* – werd in 1937 in Nederland uitgegeven. Beide delen van dit woordenboek hebben geen grote omvang want ze omvatten samen rond 25 000 lemma's.

Pas in 1976 verscheen bij dezelfde uitgeverij een klein *Tsjechisch-Nederlands en Nederlands-Tsjechisch woordenboekje* van Hans Krijt en Olga Krijtová dat van beknopte grammaticale informatie (het woordgeslacht bij zelfstandige naamwoorden en een lijst met onregelmatige Nederlandse werkwoorden) voorzien is. In 1984 verscheen de tweede druk van Hans Krijt en Přemysl Janota

De Praagse uitgeverij Státní pedagogické nakladatelství heeft in 1989 voor het eerst het *Nederlands-Tsjechisch woordenboek* van František Čermák en Zdenka Hrnčířová

uitgegeven. Omdat er een grote vraag naar was, verscheen dit woordenboek opnieuw bij de uitgeverij Leda in 1997.

3. WAT IS HET NUT VAN TWEETALIGE WOORDENBOEKEN?

Tweetalige woordenboeken zijn natuurlijk met name geschikt ter ondersteuning bij het vertalen vanuit en naar de vreemde taal. Ze ondersteunen ons tekstbegrip en uitdrukkingsvermogen in de vreemde taal. Hoewel een tweetalig woordenboek veel minder gedetailleerde informatie biedt dan een eentalig woordenboek, speelt het een belangrijke rol bij het oplossen van vertalingsproblemen.

De vorm en omvang van een vertaalwoordenboek worden vooral bepaald door het doel en de behoeften waaraan het moet voldoen.

Elke lexicograaf richt zijn streven op de doelgroep. Het antwoord op de vraag: „Wie is de gebruiker van het woordenboek?“ beslist erover welke informatie aan het lemma wordt toegevoegd, hoe de structuur (macro- en microstructuur) van het woordenboek wordt opgebouwd.

4. HOE VERHOUDT HET NEDERLANDS-DUITSE WOORDENBOEK ZICH TOT HET DUITS-NEDERLANDSE, OF HET NEDERLANDS-TSJECHISCHE TOT HET TSJECHISCH-NEDERLANDSE?

Het spreekt voor zich dat een Nederlands-Duitse woordenboek niet simpelweg de omgekeerde versie is van het Duits-Nederlandse woordenboek. De vorm van de macro- en microstructuur van elk vertaalwoordenboek hangt ervan af of het woordenboek als hulp bij het begrijpen van de vreemde taal (begrijpen – decoding) of bij het produceren (productie – coding) in de vreemde taal moet dienen.

De dichotomie coding (synthese = spreken, schrijven) – decoding (analyse = begrijpen, luisteren, lezen) moet in samenhang met 4 functies van b. v. het Nederlands-Duitse, Duits-Nederlandse woordenboek gezien worden.

Deze 4 functies kunnen met behulp van het Nederlands-Duitse, Duits-Nederlandse woordenboek geïllustreerd worden.

1) Nederlands-Duitse woordenboeken

a) op de productie in de vreemde taal gericht - voor Nederlandse gebruikers -
coderingsfunctie

b) op het begrijpen van de vreemde taal gericht - voor Duitse moedertaalsprekers -
decoderingsfunctie

2) Duits-Nederlandse woordenboeken

a) **coderend** voor Duitse gebruikers

b) **decoderend** voor Nederlandse gebruikers

De dichotomie „begrijpen-produceren“ heeft consequenties voor de inhoud en opbouw van het woordenboek. Daar gaat de differentiatie tussen actieve en passieve vertaalwoordenboeken mee gepaard. Passieve woordenboeken hebben veel plaats nodig om zoveel mogelijk lexemen van de uitgangstaal op te nemen. Actieve woordenboeken die in de eerste instantie de productieve functie moeten uitoefenen, kunnen enerzijds minder gewone synoniemen (b.v. regionale, archaische synoniemen) ontberen maar anderzijds hebben ze meer ruimte nodig om een uitgebreidere en explicietere behandeling van vertaalsmogelijkheden te bieden. Dat betekent dat er meer voorbeelden te vinden zijn en dat er explicieter wordt ingegaan op gebruiksmogelijkheden en -beperkingen.

Hoewel het GVD N-D en het NTW dezelfde richting schijnen te volgen (d.w.z. vanuit het Nederlands naar het Duits/Tsjechisch), verschillen ze in de opbouw van lemma's van elkaar omdat elk van de twee woordenboeken voor een andere doelgroep bedoeld is.

De doelgroep van het GVD N-D vormen Nederlandstalige moedertaalsprekers, die dit woordenboek raadplegen als zij zich in de vreemde taal willen uiten. De primaire functie van dit naslagwerk is dus het zgn. coderen. Dat heeft tot gevolg dat de vertaalmogelijkheden op een explicietere wijze worden uitgelegd. Daarom zijn er voor de Duitse vertalingen in vierkante haken de zogenaamde resumés. Deze zijn bedoeld om de Nederlandstalige gebruiker van het GVD N-D te helpen kiezen welke informatie hij nodig heeft. Als men dus een vreemdtaalg equivalent zoekt voor een Nederlands woord, wordt men eerst gewezen op de mogelijke betekenisaspecten van het Nederlandse woord. In feite wordt er niet een vertaling bij een woord, maar een vertaling bij een betekenis gekozen wat uit het voorbeeld hieronder blijkt.

gutsen

I <onov.ww.> **0.1** [in stormen neervloeien, storten] **strömen** <s.>, **triefen** <s.; →t|66>◆
1.1~de regen strömender Regen **6.1** het zweet gutst **langs** zijn hoofd *der Schweiß trieft ihm vom Kopf;*

II <ov.ww.> <amb.> **0.1** [met een guts uitsteken] **mit einem Hohlmeißel arbeiten;**

III <onp.ww.> **0.1** [hard regenen] **gießen** <→t5|>◆¶**1** het heeft hier gegutst van de regen *es hat hier in Strömen gegossen.*

Het NTW is in dit opzicht anders omdat het in de eerste plaats door de Tsjechische moedertaalspreker als hulp bij het begrijpen (decoderen) ter hand wordt genomen. Hier wordt

de betekenis voor elk vertalingsequivalent niet aangegeven omdat elke moedertaalspreker in staat is een passende vertaling in zijn eigen moedertaal te kiezen. Desondanks wordt er soms een nader omschrijvende kontekst tussen haakjes gepresenteerd om de betekenis van het vertalingsequivalent te preciseren.

guts|en (-te, h. ge-t) **1** vy-dlabat **4 2** (krev) vy-řinout se; (désť) crčet, lít se

Uit dit voorbeeld blijkt dat bij sommige vertalingen de betekenis nader wordt gespecificeerd. Op deze manier wisten de auteurs van het NTW de mogelijke problemen van de gebruiker bij het kiezen van de beste vertaling te voorkomen.

5. MACROSTRUCTUUR

Macrostructuur kan als totaliteit van alle in het woordenboek opgenomen woorden gedefinieerd worden. In de bredere zin des woords worden naast het eigenlijke woordenboekgedeelte verschillende aanhangsels als gedeeltes van de macrostructuur beschouwd.

Er worden vaak drie hoofdordeningen van de macrostructuur aangegeven als er sprake van vertaalwoordenboeken is.

1) strikt alfabetische ordening zonder groepering

2) strikt alfabetische ordening met groepering (nesten)

3) ordening gebaseerd op groepering met doorbreking van de alfabetische volgorde (nesten)

ad 2) Hier worden typografische blokken (zgn. nesten) van b. v. samenstellingen met een gelijk eerste lid gevormd om plaats te besparen. Deze blokken hebben geen invloed op de streng alfabetische volgorde van de trefwoorden.

ad 3) In dit geval worden de trefwoorden vanuit een morfosemantisch gezichtspunt geordend waardoor de alfabetische volgorde van de trefwoorden wordt doorbroken. Er volgen b. v. na het trefwoord „regen“ alle soorten van regen (ijsregen, slagregen...). Zo'n woordenboekordening levert de gebruiker in passieve functie problemen op. Er wordt een semantische analysebekwaamheid verondersteld om de gezochte woorden te kunnen vinden.

6. MACROSTRUCTUUR VAN HET GVD N-D EN HET NTW

Wat de macrostructuur betreft, is het verschil van de omvang tussen het GVD N-D en het NTW op het eerste gezicht opvallend. Het GVD N-D (1986) dat in onze bibliotheek ter beschikking staat, bevat ongeveer 90 000 strikt alfabetisch gerangschikte lemma's; het NTW bijna 54 000 trefwoorden die ook alfabetisch geordend zijn, maar in groeperingen (in zgn. nesten).

Aan het eigenlijke woordenboekgedeelte zijn er in het GVD N-D nog vier aanhangsels toegevoegd – een grammaticaal compendium, een lijst van sterke en onregelmatige werkwoorden en een lijst van Nederlandse spreekwoorden en hun Duitse equivalenten.

Het NTW bevat naast het gedeelte met trefwoorden een heel uitgebreid overzicht van de Nederlandse grammatica. František Čermák trachtte hierin allerlei grammaticale gebieden (uitspraak, orthografie, syntaxis, morfologie en woordvorming) te bespreken.

Beide woordenboeken geven naast dagelijkse termen van het hedendaags Nederlands ook een aantal gespecialiseerde termen uit verschillende gebieden weer. Trefwoorden van de spreektaal en regionaal woordgebruik zijn er ook in mindere mate vertegenwoordigd.

Het GVD N-D dat ik hier bespreek, verscheen in 1986. Deze uitgave is een beetje verouderd, maar er staat geen jongere uitgave in onze bibliotheek ter beschikking. Het GVD N-D (1990) heeft al een omvang van 110 000 trefwoorden, ruim 20 000 meer dan de uitgave die in dit werkstuk aan bod komt. De laatste uitgave van het NTW van 1997 bevat ten opzichte van de eerste druk 3000 nieuwe trefwoorden. De opname van nieuwe woorden in woordenboeken hangt met de ontwikkeling van de taal samen. Vooral de woordenschat is steeds in beweging door weerspiegeling van maatschappelijke, sociale en economische processen.

7. MICROSTRUCTUUR

Naast de laag van macrostructuur bestaat er in elk woordenboek nog een andere laag – de microstructuur. Aan elk in het woordenboek opgenomen lemma worden verschillende soorten informatie toegevoegd – fonetische, grammaticale, semantische...

In elk woordenboek is de informatie binnen artikelen anders georganiseerd. De manier van het definiëren in het GVD N-D verschilt van dat van het NTW; ook de gebruikte afkortingen en symbolen. Maar de opbouw van het lemma in een vertaalwoordenboek volgt altijd een en hetzelfde model. Dat betekent echter niet dat steeds alle informatie-elementen aanwezig zijn, maar de informatie komt altijd in dezelfde volgorde en op dezelfde wijze voor. In de vertaalwoordenboeken worden ten eerste algemene inlichtingen over de ingang gegeven en daarna volgt een overzicht van vertaal mogelijkheden, voorbeelden en voorbeelzinnen. De woordenboekingen zien er behoorlijk beknopt uit maar ze bevatten veel meer informatie dan het op het eerste gezicht lijkt. Om efficiënt met de beschikbare ruimte om te gaan, wordt veel informatie gepresenteerd in verkorte vorm. Om optimaal te kunnen profiteren van alle gegevens die het woordenboek bevat, is het van groot belang de inleiding met gebruiksaanwijzing te lezen, waarin alle gebruikte symbolen en afkortingen worden uitgelegd. In beide woordenboeken kan men de gebruiksaanwijzing in de inleiding raadplegen.

Al de informatie kan zoals gezegd op verschillende wijzen vertegenwoordigd worden, b. v. door middel van codes, afkortingen en verwijzingen naar een paradigma. Ik ben ervan overtuigd dat het NTW in dit opzicht praktischer is dan het GVD N-D omdat het de grammaticale informatie min of meer expliciet in de concrete woordenboekingang weergeeft zonder naar een paradigma te verwijzen zoals het het GVD N-D doet. De expliciete informatie neemt in de woordenboekingang meer ruimte in, maar is zeker praktischer voor de gemiddelde gebruiker die niet steeds heen en weer hoeft te bladeren.

8. MICROSTRUCTUUR VAN HET GVD N-D EN HET NTW

In dit hoofdstuk wordt op de grond van de vergelijking van het GVD N-D en het NTW nader ingegaan op de afzonderlijke gedeeltes van de microstructuur - de spelling, uitspraak en klemtoon, grammatica en syntaxis, het gebruik van labels, idioom, collocaties en voorbeelden.

Schematische weergave van de microstructuur van het GVD N-D

trefwoord <woordsoort, lidwoord bij substantieven>; <verwijzing naar spreekwoordenlijst>; vertaalprofielen (0.1., 0.2.,...) + [korte betekenis aanduiding]; vetgedrukte hoofdvertalingen + hun varianten <grammaticale informatie over de vertaalde equivalent – b. v. het geslacht bij substantieven, verwijzingen naar afzonderlijke tabels met flexie>” na het vertaalprofiel volgen voorbeelden + voorbeeldzinnen met vertalingen / cijfer-punt-code/

Schematische weergave van de microstructuur van het NTW

/lidwoord bij onzijdige substantieven/ **trefwoord** [uitspraak bij lemma's van vreemde herkomst]; [gefleeteerde vormen van de ingang: meervoudsvormen bij substantieven, onregelmatige trappen van vergelijking bij adjectieven, vormen van imperfectum en perfectum bij werkwoorden]; vertalingsequivalenten + hun varianten [beknopte grammaticale informatie over de vertalingen- geslacht bij substantieven, valentie bij werkwoorden]; vrije voorbeelden + hun vertalingen

8.1 ORTOGRAFISCHE INFORMATIE - SPELLING

De spellinginformatie wordt door het trefwoord weergegeven. Bij het gebruik van beide woordenboeken moet men aan de spelling van problematische trefwoorden meer aandacht besteden omdat beide woordenboeken nog oude spellingregels (de **Woordenlijst Nederlandse Taal** (Het Groene Boekje)) van 1954 hanteren. Indien het nodig is, moet men Het Groene Boekje van 1995 raadplegen. Het GVD N-D verscheen negen jaar voordat de nieuwe spelling in 1995 van kracht werd. In de inleiding van het NTW maken de auteurs erop attent dat het NTW de oude spellingregels volgt omdat het niet mogelijk was, de omspelling van het omvangrijke tekstbestand van het NTW op heel korte termijn te realiseren.

Er staan naast elkaar trefwoorden in, die nog op twee manieren gespeld worden [b. v. concept, concert (voorkeurspelling) en concept, concert (toegelaten spelling)]. Het gaat vooral om trefwoorden van vreemde herkomst die nu, op enkele uitzonderingen na, volgens de voorkeurspelling van 1954 worden gespeld.

De regels voor de tussenletters -n en -s in de samenstellingen werden in het kader van de spellinghervorming van 1995 anders geformuleerd. Dit spiegelt het NTW nog niet weer zodat de samengestelde zelfstandige naamwoorden als krantenbericht of bessensap nog in de oude vorm van krantebericht en bessesap in het NTW zijn opgenomen.

8.2 FONETISCHE INFORMATIE

UITSPRAAK

In het GVD N-D wordt de uitspraak noch van het Nederlandse trefwoord, noch van de Duitse vertaling fonetisch weergegeven, terwijl al in de uitgave van 1990 de uitspraak in IPA-symbolen is genoteerd. De Nederlandse spelling correspondeert sterk met de uitspraak, zodat het GVD N-D niet bij elk lemma de uitspraak hoeft weer te geven. Maar de uitspraakinformatie ontbreekt daar ook bij woorden van vreemde herkomst waarvan de uitspraak van de Nederlandse verschilt.

In tegenstelling tot het GVD N-D is de fonetische weergave van de uitspraak bij trefwoorden van vreemde herkomst in het NTW aanwezig. Deze soort informatie is voor een vreemdtalige van groot belang wanneer de uitspraak van de vreemde trefwoorden niet met de Nederlandse uitspraakregels correspondeert. De auteurs van het NTW hebben bij de fonetische weergave van de uitspraak eveneens van de internationale symbolen IPA gebruik gemaakt. Sommige woordenboeken worden naar het Nederlands getranscribeerd wat moeilijkheden bij het gebruik kan opleveren. Het is niet nodig want men kan veronderstellen dat de meeste gebruikers een zekere kennis van de IPA-symbolen hebben omdat tegenwoordig vrijwel iedereen verplicht Engels leert. Op die manier maakt men zich de basis van de IPA eigen.

GVD N-D

fan <de (m.)> **0.1** [bewonderaar] *Fan* <m.6> ⇒ (ogm.) *Anhänger* <m.> **0.2** [ventilator] *Ventilator* <m.23>

nuance <de> **0.1** [fijn onderscheid] *Nuance* <v.19>, *Nuancierung* <v.20> ⇒ <zelden> *Schattierung* <v.> **0.2** [kleurspelling] *Farbnuance* ⇒ <minder vaak> *Tönung* <v.>, <tussentint> *Halbton* <m.> " **3.1** een ~ aanbrenge in hetgeen zojuist opgemerkt is *im soeben Bemerkten eine Nuancierung anbringen* **5.1** vol ~s *nuancenreich*

NTW

fan -s [fæn] ang fanoušek m fanda, nadšenec, přívrženec

nuance -s, -n, [ny.ãsə] fr odstín m, nuance f;

KLEMTOON

In het GVD N-D van 1986 is de klemtoon niet consequent aangeduid. Het hoofdaccent wordt alleen in het geval genoteerd als twee homografe Nederlandse ingangen slechts door het woordaccent van elkaar verschillen - door een streepje voor de lettergreep waarop het accent

ligt. De nieuwere uitgaven beschikken al over de aanduiding van de klemtoon bij elk lemma door onderstreping van de klinker in de beklemtoonde lettergreep.

In het NTW staat het hoofdaccentteken (een puntjeteken) bij elk trefwoord onder de vocaal van de beklemtoonde lettergreep.

GwVD N-D

voor'komen <ov.ww.> ; 'voorkomen <onov.ww.> x weggaan <onov.ww.>

NTW

voorkomen ; vorkomen x weg/gaan

8.3 MORFOLOGISCHE EN GRAMMATICALE INFORMATIE

- Zelfstandige naamwoorden

NAAMVALLEN

De gegevens over naamvallen zijn voor de Nederlandse taal irrelevant omdat de oude naamvallen in het moderne Nederlands niet meer aanwezig zijn. Maar in verband met de hier besproken woordenboeken komen twee flecterende talen - Tsjechisch en Duits - aan bod. Daarom is het nodig om vast te stellen hoe deze woordenboeken de naamvallen presenteren.

In het GVD N-D wordt er bij de Duitse zelfstandige naamwoorden verwezen naar de aanhangsel met verbuigingstabellen van Duitse zelfstandige naamwoorden. Deze oplossing lijkt me niet veel handig als de gebruiker, die op zoek is naar b. v. de 2 de naamval enkelvoud van een zelfstandig naamwoord, heen en weer moet bladeren. De nodige en relevante vormen voor de buiging van de Duitse zelfstandige naamwoorden (de 2de naamval enkelvoud en de 1ste naamval meervoud) zouden volgens mijn aan elke Duitse vertaling toegevoegd moeten worden om de zoektijd tot het minimum te beperken. Men moet er rekening mee houden, dat dit woordenboek in de eerste plaats voor de Nederlandstalige gebruiker in actieve functie bedoeld is. Die moet deze soort informatie zo snel mogelijk inwinnen als hij Duitse zinnen vormt. Bovendien neemt deze informatie bijna dezelfde ruimte in als de afkorting van de verwijzing naar een tabel.

GVD N-D

inwerper <de (m.)> 0.1 Einwerfer <m.3>

Het zou wel gebruikersvriendelijker zijn als men in plaats van <m.3> de concrete informatie over de 2de naamval enkelvoud en de 1ste naamval meervoud tussen haken (-s,-) zou aangeven.

Hoewel de microstructuur van het NTW deels aan de behoeften van Nederlandstalige gebruikers wordt aangepast, zijn de buigingsvormen van Tsjechische zelfstandige naamwoorden in het NTW niet genoteerd. Het heeft ermee te maken dat dit woordenboek primair werd samengesteld ten behoeve van Tsjechische moedertaalsprekers voor wie deze soort inlichting overbodig is.

GESLACHT

In het GVD N-D wordt het geslacht zowel bij Nederlandse als bij Duitse zelfstandige naamwoorden aangegeven. Bij Nederlandse “de-substantieven” wordt bovendien in de meeste gevallen duidelijk gemaakt, of het zelfstandig naamwoord mannelijk of vrouwelijk is.

In het NTW blijkt uit het gebruik van het lidwoord of het opgezochte Nederlandse trefwoord onzijdig of niet-onzijdig is. Of het “de-zelfstandig naamwoord” vrouwelijk of mannelijk is, stelt de gebruiker niet vast. Wie de Nederlandse grammatica kent, weet dat de informatie over het geslacht van “de-substantieven” niet nodig is. Hoewel voor het NTW de Tsjechische gebruiker centraal staat, wordt er ten behoeve van Nederlanders het geslacht bij Tsjechische zelfstandige naamwoorden aangegeven. Als er meerdere zelfstandige naamwoorden achter elkaar met hetzelfde geslacht zijn, dan staat het geslacht slechts achter het eerste.

LIDWOORD

In het GVD N-D staat het lidwoord achter elk Nederlands zelfstandig naamwoord vermeld. Duitse equivalenten zijn niet expliciet van het lidwoord voorzien, het lidwoord blijkt uit het vermelde geslacht.

In het NTW is het lidwoord bij Nederlandse zelfstandige naamwoorden vooraangeplaatst. Hierin wordt echter slechts het lidwoord “**het**” gepresenteerd. Als er geen lidwoord voor het zelfstandig naamwoord staat, gaat men ervan uit dat het trefwoord een “de-woord” is.

Bij het bekijken van de microstructuur heb ik een paar inconsequenties ondervonden die met de zog. nesting samenhangen. Voor bepaalde geneste ingangen staat een zeer vage en minder expliciete afkorting “(t)”. Deze afkorting heeft te veel betekenissen zodat de interpretatie ervan helemaal niet eenduidig is. De gemiddelde gebruiker kan daardoor in verwarring gebracht worden, hoewel in de inleiding een overzicht van de mogelijke betekenissen van deze afkorting staat.

De afkorting “(t)” staat voor :

1) trefwoorden die zowel een “de-“ als ook een “het-woord” kunnen zijn - met betekenisverschil (b.v. (t) bot, (t) bos)

2) voor de/het-trefwoorden zonder betekenisverschil (b.v. (t) mortier)

3) voor onzijdige zelfstandige naamwoorden als de in de woordenboekingang vermelde vorm in het meervoud is; in dit geval wordt het lemma nog door de afkorting *pl.* gevolgd (b.v. (t) *massagoederen*)

4) voor trefwoorden die tot meer woordsoorten behoren en die als zelfstandige naamwoorden uitsluitend onzijdig zijn (b.v. (t) *duratief*, (t) *Georgisch*)

De afkorting “(t)” heeft zoals gezegd zo veel betekenissen dat het leken problemen bij het gebruik kan opleveren. Als men van het GVD N-D gebruik maakt, dan heeft men met dit probleem niet te kampen. Hier zijn de betekenissen met verschillend artikel bij polyseme en homonieme zelfstandige naamwoorden door Romeinse cijfers van elkaar onderscheiden en duidelijk van het lidwoord voorzien. Achter elk Romeins cijfer staat het concrete lidwoord tussen haken en pas daarna volgen afzonderlijke betekenissen die met dit lidwoord verbonden worden.

In het NTW onderverdelen Arabische cijfers aparte betekenissen. Als er achter het Arabische cijfer geen lidwoord volgt, heeft het trefwoord in deze betekenis het lidwoord “**de**”. Als het Arabische cijfer door het lidwoord “**het**” gevolgd wordt, dan draagt het trefwoord in deze betekenis het lidwoord “**het**”. Zou de afkorting “(t)” slechts voor dit geval gebruikt worden, dan zou het voor de gebruiker niet zo verwarrend zijn. Maar uit het overzicht hierboven blijkt dat men van de afkorting “(t)” in veel meer andere gevallen gebruik maakt (zie 3) +4) hierboven).

Bij geneste ingangen zou ik deze halfexpliciete presentatie van het lidwoord liever vermijden. Een expliciete vermelding van het lidwoord “**de**” en het lidwoord “**het**” bij de alle betekenissen zou duidelijker zijn.

Met behulp van een paar voorbeelden wou ik graag laten zien welke problemen het vooraanplaatsen van slechts het lidwoord “**het**” en het gebruik van de afkorting “(t)” kunnen opleveren.

1) (t) **bot** -ten **I** 1zool. *flundraf* **2** *pupen* m, *očko* n; de ~ vergallen *být kazisvět, všechno zkazit* **3** het ~ *kost* f, *hnát(a)* m(f), *úd* m **4** het ~ *konec* m *provazu* **5** *rána* f, *úder* m; je kan zijn ~ten tellen (*hubený, že*) *bys mu žebra spočítal* het in de ~ten hebben *mít dnu*; een stuk in zijn ~ten hebben *mít pod čepicí, být mazaný*; ~ (botje) vangen *nepochodit, nepořídít, odejít s nepořízenou* **II** **1** *tupý* **2** *hloupý* **3** *rázný* *tvrdý* **III** adv **1** **2** **3** -ě **4** *náhle najednou*; zijn hartstochten ~ vieren *povolit uzdu své vášni*; ~ weigeren *tvrdě odmítnout*; ~ maken *otupit* **4**

Als men aan deze opname van lidwoorden zijn voorkeur geeft, dan zou mijns inziens overzichtelijker zijn, als alle betekenissen met hetzelfde lidwoord achter elkaar geschreven zouden worden (en pas daarna de betekenissen met het tweede lidwoord). In dit geval lijkt me beter onder 3 de betekenis “*rána, úder*” op te schrijven en onder 4 en 5 de betekenissen die het lidwoord “**het**” hebben.

2) (t) **bos** -sen **I** het ~ *lles* m **2** *lesní porost* m **3** *svazek* m (klíčů), *svazeček* (květin) **4** *otýpka* f (sena) **5** *chundel* m, *čupřina* f (vlasů), *chomáč* m (trávy, vlasů) **II** adv: ~ zijn *být na suchu, být černý*

In dit trefwoord komt nog meer te voorschijn, dat deze halfexpliciete presentatie van lidwoorden in een woordenboekingang niet de beste oplossing is. Uit dit lemma blijkt verkeerd dat alle genoemde betekenissen met het lidwoord “**het**” gecombineerd worden.

Het lijkt mij wel beter, dit trefwoord op volgende manier op te bouwen terwijl men er min of meer dezelfde ruimte voor nodig heeft.

bos -sen **I** (het) **1** *les* m **2** *lesní porost* m **II** (de) **1** *svazek* m (klíčů), *svazeček* (květin) **2** *otýpka* f (sena) **3** *chundel* m, *čupřina* f (vlasů), *chomáč* m (trávy, vlasů), **bos** adv: ~ zijn *být na suchu*, *být černý*

Tenminste bij deze trefwoorden zou ik mijn voorkeur geven aan de expliciete notering van het lidwoord “**de**” vóór de betekenissen met het lidwoord “**de**”. Andere gelijkaardige polyseme en homonieme zelfstandige naamwoorden (b.v. bos, bot, hof, pad etc.), zou ik ook op deze wijze opnemen.

De afkorting “(t)” voor de trefwoorden die tot meer woordsoorten behoren en die als zelfstandige naamwoorden uitsluitend onzijdig zijn, zou ik helemaal vermijden om de mogelijke verwarring te voorkomen. De afkorting “(t)” zou ik gewoon door de afkorting “t” vervangen als ik me aan het vooraanplaatsen van het lidwoord zou moeten houden.

MEERVOUDSVORMEN

Bij zelfstandige naamwoorden worden in het voor Nederlandstaligen bedoelde GVD N-D de meervoudsvormen noch bij Nederlandse trefwoorden, noch bij Duitse equivalenten aangegeven. Nederlandse gebruikers hebben de meervoudsvormen van Nederlandse trefwoorden niet nodig als ze uit het Nederlands naar het Duits vertalen. Maar de meervoudsvorm ontbreekt helaas ook bij Duitse vertalingen wat het werk met dit woordenboek moeilijker maakt. Men verliest veel tijd voor men de gezochte meervoudsvorm in het grammaticaal compendium vindt. De mogelijke oplossing heb ik al genoemd toen ik het over naamvallen had. In plaats van verwijzing naar een grammaticaal compendium zou ik meteen de concrete meervoudsvorm achter elke vertaling plaatsen.

Er wordt hier niet expliciet op het feit gewezen dat enkele Nederlandse substantieven geen meervoudsvormen (b.v. kleding, klei etc.), maar wel dat enkele substantieven slechts in hun pluralvorm voorkomen (b. v. hersens <zn. mv.>, ingewanden <zn. mv.>).

In het NTW staat achter elk Nederlands zelfstandig naamwoord de meervoudsvorm vermeld, als het trefwoord over een meervoudsvorm beschikt. Dit heeft er weer mee te maken dat deze soort informatie voor Tsjechische gebruikers van groot belang is. Tsjechische vertalingen zijn van meervoudsvormen ten behoeve van Nederlandse gebruikers niet voorzien. Zij moeten een grammatica raadplegen als ze meervoudsvormen willen weten.

Als er zelfstandige naamwoorden opgenomen worden, die geen meervoudsvormen, staat de plaats voor de meervoudsvorm leeg. De zelfstandige naamwoorden die alleen in hun meervoudsvorm bestaan, zijn door de afkorting **pl.** voorafgegaan.

• Bijvoeglijke naamwoorden

TRAPPEN VAN VERGELIJKING

Bij de bijvoeglijke naamwoorden worden zowel in het GVD N-D als in het NTW de trappen van vergelijking expliciet weergegeven slechts als ze onregelmatig worden gevormd. Het enige verschil bestaat daarin, dat in het NTW de trappen van vergelijking bij Nederlandse trefwoorden worden aangegeven, terwijl het GVD N-D deze bij Duitse vertalingen presenteert.

GVD N-D

goed<bn. bw> **0.1** [juist] *gut* <besser, best>

NTW

goed (beter, best)

• **Werkwoorden**

TEMPUSVORMEN

In het NTW zijn de vormen van imperfectum en perfectum van onregelmatige en regelmatige Nederlandse werkwoorden in het grammaticale gedeelte van elke werkwoordelijke woordenboekingang genoteerd. Bij onregelmatige werkwoorden zijn er de hele vormen van imperfectum en perfectum aanwezig, bij regelmatige werkwoorden zouden de hele vormen overbodig zijn, maar de prefixen en suffixen van imperfectieve en perfectieve vormen zijn er aanwezig. Het hulpwerkwoord van het perfectum wordt er ook weergegeven.

Het GVD N-D beschikt over de geflecteerde vormen van het imperfectum en perfectum niet. Maar zelfs als Nederlandse gebruikers deze vorm bij Duitse onregelmatige werkwoorden willen opzoeken, dan stuiten ze weer op de verwijzing naar een lijst van sterke en onregelmatige werkwoorden waar ze de vormen van infinitief, onvoltooid tegenwoordige tijd, onvoltooid verleden tijd, conjunctief II., imperatief, voltooid deelwoord vinden.

Heel handig voor de gebruiker in receptieve functie is dat in het NTW vormen van het imperfectum en perfectum van onregelmatige werkwoorden als aparte ingangen zijn opgenomen met daarbij een verwijzing naar de basisvorm (**sprak** viz spreken; **gemoeten** part.pasívní minulé moeten). Daarentegen bevat het GVD N-D deze vormen als aparte ingangen niet wat weer met de behoeften van de gebruiker te maken heeft.

ASPECT

In verband met deze morfologische categorie kan niet vergeten worden dat het NTW ten behoeve van de Nederlandse gebruiker het aspect bij Tsjechische vertalingen aangeeft. Voor het GVD N-D is deze grammatische categorie irrelevant.

8.4 SYNTACTISCHE INFORMATIE

WOORDSOORTINFORMATIE

In het GVD N-D wordt bij elke ingang met behulp van afkortingen de woordsoort tussen punthaken aangeduid. Bij zelfstandige naamwoorden wordt aangegeven of het trefwoord „de-woord“ of „het-woord“ is. De afkorting zn. wordt gebruikt als het zelfstandig naamwoord geen enkelvoudsvorm heeft.

Werkwoorden zijn door afkortingen nog meer gespecificeerd. Er wordt tussen overgankelijke en onovergankelijke werkwoorden, hulp-, koppelwerkwoorden, onpersoonlijke en wederkerende werkwoorden onderscheiden.

Bij elk voornaamwoord wordt zorgvuldig de soort opgegeven zodat men weet of het gezochte voornaamwoord persoonlijk, aanwijzend, bezittelijk, betrekkelijk, vragend, wederkerend/wederkerig, of onbepaald is. Er zijn sommige ingangen die zowel bijvoeglijk als bijwoordelijk gebruikt kunnen worden. Dit lost het GVD N-D op door onderverdeling van het lemma door Romeinse cijfers.

Als er in het NTW verschillende woordsoorten in een woordenboekingang opgenomen zijn, wordt dit feit door Romeinse cijfers aangeduid. In tegenstelling tot het GVD N-D worden de afkortingen van de woordsoort niet bij elk trefwoord gebruikt, maar slechts als het niet helemaal duidelijk is om welke woordsoort het gaat. In zo'n geval staat naast het cijfer de afkorting van de woordsoort. De oplossing van het NTW vind ik meer plaatsbesparend.

SYNTACTISCHE VALENTIE

Informatie over syntactische valentie is in verband met de zinsproductie in een vreemde taal van enorm belang. Het NTW is in dit opzicht heel uniek omdat het syntactische valentie zowel bij Nederlandse werkwoorden als bij Tsjechische vertalingen weergeeft. De aanduiding

van de syntactische valentie is hierin tamelijk expliciet. Als er overeenstemmingen in de valentie tussen Nederlandse en Tsjechische werkwoorden bestaan, dan wordt de valentie van Nederlandse werkwoorden niet aangeduid. Er wordt dus b. v. niet benadrukt dat „**iem. iets koopt**“. Wanneer het werkwoord met een voorzetsel gecombineerd wordt, wordt de voorzetselconstructie bij de vertalingen aangegeven; en niet pas in het gedeelte met voorbeeldzinnen zoals in het GVD N-D. De voorzetselconstructies worden naar het Tsjechisch vertaald waarachter bovendien cijfers volgen die naamvallen aanduiden (b.v. **spřekn I 1** mluvít (met *s* 7, van *o* 6, over *o* 6) **2** hovořít (over *o* 6), povídá, **3** vyjádřít se **4** (hudeb. nástroj) znít; ...). Tsjechische werkwoorden die met object zonder voorzetsel worden verbonden, zijn evenzo van naamvallen voorzien. Als er synonieme werkwoorden achter elkaar staan, die dezelfde naamval regeren, staat de naamval slechts bij het eerste werkwoord. In elke voorbeeldzin wordt de syntactische valentie weer genoteerd.

In het GVD N-D wordt helaas minder aandacht aan de syntactische valentie besteed. De markering ervan ontbreekt zowel bij Nederlandse trefwoorden als hun Duitse equivalenten. Het is wel begrijpelijk dat in het voor Nederlandstalige gebruikers bestemde GVD N-D de gegevens over valentie van Nederlandse werkwoorden ontbreken, maar in het geval van Duitse vertalingen is het wel jammer. Pas uit de voorbeeldzinnen is de valentie zichtbaar.

DISTRIBUTIE VAN BIJVOEGLIJKE NAAMWOORDEN

Of een bijvoeglijk naamwoord slechts attributief, slechts predicatief of in beide posities kan worden gebruikt, wordt in geen van beide woordenboeken expliciet vermeld. Dit feit hangt ermee samen, dat de primaire functie van beide woordenboeken is, adequate vertalingen van Nederlandse trefwoorden weer te geven. De grammaticale informatie die de ingangen bevatten, is tot het minimum beperkt. Als men op zoek naar het gebruik van een bepaald bijvoeglijk naamwoord is, moet men een leerwoordenboek of een verklarend woordenboek raadplegen. Daar staat deze informatie of expliciet vermeld of zou uit de definitie en de voorbeeldzinnen moeten blijken.

8.5 SYNTACTISCH - SEMANTISCHE INFORMATIE

COLLOCATIE

In elke taal bestaan verbindingen van twee of meer woorden die min of meer vast zijn. De aanwezigheid van collocaties in woordenboekingen is van groot belang voor degene, die een taal leert. In beide woordenboeken zijn de collocaties in het gedeelte van voorbeelden en voorbeeldzinnen te vinden. De collocator wordt in geen van beide woordenboeken door vetgedrukte letters aangeduid.

Ik probeerde in het NTW vast te stellen op welke manier er de voorbeeldzinnen (met daaronder de collocaties) gerangschikt worden. Als er een systeem bestaat, dan is het mij niet gelukt, erachter te komen. Achter het puntkomma volgen meestal verbindingen en voorbeeldzinnen zonder voorzetselconstructies. Daarna komen voorbeeldzinnen met voorzetsels aan bod. De alfabetische ordening van voorzetsels bepaalt meestal de volgorde

trein -en **1** *vlak* m **2** *sled* m, *řada* f; *průvod* m **3** voj. *trén* m; de trein van 2 uur *vlak ve 2 hodiny*; met de~gaan *jet vlakem*; iem. naar de ~ brengen *doprovodit 4 na vlak*; iem. op de ~ zetten naar *posadit 4 do vlaku do 2* iem. van de ~ halen *přijít 3 naproti k vlaku*

Als er twee vaste of minder vaste verbindingen met hetzelfde voorzetsel achter elkaar volgen, dan bepaalt soms de eerste letter van het werkwoord hun volgorde.

Dit blijkt uit veel woordenboekingen die ik heb vergeleken, maar het is geen vaste regel. Ik heb een heleboel trefwoorden ontdekt die dit schema niet volgen. Zie hieronder het voorbeeld.

liefde -s, -n **1** *lásky* f (voor, tot *k 3*) **2** *záliba* f (v *6*, *pro 4*); oude ~ roest niet *stará láska nerezaví*; ongelukkige ~ *nešťastná láska*; met ~ *s radostí, rád*; ~ zoekt list *láska je vynalézavá*; uit ~ voor *z lásky (k 3)*; ~ is blind *láska je slepá*; huwelijk uit ~ *manželství z lásky*; iems. ~ beantwoorden *opětovat lásku 2*

In het GVD N-D zijn de collocaties zoals alle andere voorbeeldzinnen volgens het zogenoemde cijfer-punt-code systeem gerangschikt, dat later in dit werkstuk wordt besproken

SPREEKWOORDEN

Spreekwoorden worden in elk van deze twee woordenboeken op een andere wijze behandeld. Het is moeilijk om te bepalen welke manier beter en meer tijdsbesparend is want iedereen geeft zijn voorkeur aan een andere manier van werken met een woordenboek. In het GVD N-D wordt er tussen haakjes verwezen naar een spreekwoordenlijst, die zich achterin in het woordenboek bevindt (b. v. **varken** < → sprw. 141, 649>).

Daartegenover staan de spreekwoorden in het NTW in de eigenlijke woordenboekgang vermeld. Hier moet men meestal de hele woordenboekgang doorlezen om de gezochte spreekwoord te vinden.

8.6 SEMANTISCHE GEGEVENS

BETEKENISINFORMATIE

Zoals al in het vierde hoofdstuk gezegd, moeten de verschillen in de explicietere behandeling van vertaalmogelijkheden tussen het GVD N-D en het NTW genoemd worden. Als er naar het Tsjechisch vertaald moet worden, dan kunnen Tsjechische moedertaalsprekers wel zelf bepalen welke van de gegeven vertalingen het best in de context past. Daarom worden in het NTW meestal geen betekenisomschrijvingen genoteerd. Pas, als de betekenis van het vertalingsequivalent dreigt vaag te worden, wordt er een nader omschrijvende context tussen haakjes aangegeven. Zie het voorbeeld in het hoofdstuk 4.

Als er uit het Nederlands naar het Duits vertaald moet worden, is het voor Nederlandstalige gebruikers van het GVD N-D moeilijker in te schatten welke vertaling te kiezen. Daarom staan vóór de Duitse vertalingen de resums met de betekenisomschrijving om de Nederlandstaligen bij het kiezen van het meest passende Duitse equivalent te helpen. Zie het voorbeeld in het hoofdstuk 4.

Bij het vertalen zou men volgens mij veel meer rekening moeten houden met eentalige woordenboeken die veel meer gedetailleerde informatie bieden. Daarom is het, denk ik, beter, in eerste instantie via het eentalige woordenboek uit te vinden wat een woord betekent en pas in tweede instantie het tweetalige woordenboek te raadplegen. Maar met name als de woordenschat van de gebruiker nog niet erg uitgebreid is, zal het gebruik van een eentalig woordenboek problematisch zijn. Het kan dan gebeuren dat een onbekend woord met deels eveneens onbekende woorden wordt verklaard.

POLYSEMEN, HOMONIEMEN

Wat de semantiek in een vertaalwoordenboek betreft, zou een vertaalwoordenboek expliciet in de opsplitsing van de verschillende betekenissen moeten zijn. Om de reden van plaatsbesparing is het niet mogelijk, elke betekenis in een aparte ingang weer te geven. Er wordt in geen van de twee woordenboeken verschil tussen polysemie en homonymie gemaakt.

SYNONIEMEN, ANTONIEMEN

In geen van beide woordenboeken staat deze soort informatie vermeld. Men moet zich realiseren dat synoniemen en antoniemen vooral in eentalige woordenboeken worden opgenomen.

VERTALINGEN

De cruciale functie van een vertaalwoordenboek is hulp verlenen bij het proces van vertalen.

In het GVD N-D beschikt elke vertaling over een nummer (0.1, 0.2 enz.) waardoor betekenisonderscheidingen worden aangebracht. De meest frequente en meest algemene betekenissen zouden voor de andere moeten komen. Het geheel van deze nummering en volgorde wordt ook wel ‘*nultrappen*’ genoemd. Na de vetgedrukte hoofdvertaling volgen, achter de dubbele pijl, betekenisvarianten van de hoofdvertaling. Deze betekenisvarianten hebben ongeveer dezelfde betekenis als de hoofdvertaling, maar zijn minder algemeen (b. v. **levensbericht** <het> 0.1 **Lebensbericht** <m. I> ⇒<erg beknopt> Lebensabriß <m.>.) Men kan hieruit dus een vertaling kiezen als men het trefwoord in een zeer specifieke context heeft gevonden.

In het GVD N-D wordt het zog. **cijfer - punt - code** gehanteerd. Het eerste gedeelte van elke woordenboekingang bevat dus het trefwoord met een hoofdvertaling en zijn betekenisvarianten. In het tweede gedeelte worden diverse verbindingen, uitdrukkingen en voorbeeldzinnen met het trefwoord gepresenteerd. Deze twee gedeeltes zijn door het zog. dropje van elkaar gescheiden. Na het dropje wordt er ook van numerieke codes gebruik

gemaakt (b.v. 1.2, 3.2 ezv.). Het cijfer voor de punt heeft betrekking op het inhoudelijk belangrijkste contextuele element. Elk woordsoort heeft een verschillende numerieke code. Zo heeft, het zelfstandig naamwoord code 1, het bijvoeglijk naamwoord code 2, het werkwoord code 3, het voornaamwoord code 4, het bijwoord code 5, het voorzetsel code 6, het telwoord of lidwoord code 7, het voegwoord code 8, het tussenwerpsel code 9. Het cijfer na de punt verwijst naar het vertaalprofiel vóór het „dropje“. De eerste voorbeeldzinnen zijn degene, die zelfstandige naamwoorden als de meest cruciale contextuele elementen bevatten. Daarna komen voorbeelden met bijvoeglijke naamwoorden. Die worden door voorbeelden met werkwoorden, voornaamwoorden etc. gevolgd. Wat wel in ieder geval heel handig is, is de informatie na de punt. Met behulp van het nummer na de punt kan precies vastgesteld worden, in welke betekenis het trefwoord in de voorbeeldzinnen gehanteerd wordt. Als iemand problemen met dit numerieke systeem heeft, dan kan hij de codes ignoreren en toch vindt hij in het GVD N-D de nodige informatie, hoewel het opzoeken langer kan duren.

In het NTW bestaat, zoals al gezegd, het overzicht van vertaalmogelijkheden uit een vrije opsomming van equivalenten en daarom speelt het taalvermogen van de Tsjechische gebruiker een heel belangrijke rol. Niet alle genoemde vertalingen zijn van toepassing op het concrete geval. Voor een niet-Tsjechische moedertaalspreker is, denk ik, het semantische deel van de microstructuur, vertalingsequivalenten inbegrepen, een steen des aanstoots. Als men in de toekomst nog wat meer rekening met de Nederlandstaligen zou willen houden, dan zou heel goed zijn de verklarende kracht te versterken.

De grens tussen vertalen en verklaren is heel vaag. De lexicograaf moet goed overwegen of de verklarende kracht van een equivalent voldoende is. Als deze kracht groot genoeg is, dan is geen verklaring nodig. Ik vraag me af hoe er gesteld kan worden dat de verklarende kracht van een equivalent groot genoeg is? Op deze vraag bestaat helaas geen bevredigend antwoord.

9. GEBRUIK VAN LABELS

In allebei woordenboeken zijn labels aangebracht om het trefwoord of de bijbehorende vertalingen van bijkomende informatie te voorzien. De sprake is over chronologische, geografische, stilistische, sociale, vaktechnische, connotative markeringen... In de inleiding van beide woordenboeken staat de gebruiker een overzicht van gebruikte labels ter beschikking. Ter illustratie heb ik de labels van beide woordenboeken vergeleken. Zie de tabel met pragmatische gegevens (zgn. diasystematische markeringen) hieronder.

soort van label	GwVD N-D	voorbeeld	NTW	voorbeeld
<u>diatechnische</u> markering (voor bepaalde vakgebieden)	+	duikersziekte <de (m.)> 0.1 Caisson- , Taucherkrankheit <v.20> ⇒ <med.> Stickstoffembolie <v.>	+	(t) ras I het ~ 1 -sen <i>rasa</i> f, <i>plemeno</i> n 2 <i>bot. odrůda</i> f;...
<u>diastratische</u> markering (stijllaag)	+	nukvig <bn.,bw.> 0.1 launisch, launenhaft, grillenhaft ⇒ <schr.> kapriziös	+	t emmetje <i>hov.</i> <i>měsíčky</i> m pl, <i>menstruace</i> f
<u>diafrequente</u> markering	-	-	(+)	dewijl <i>říd.</i> spoj. <i>ježto</i>

(frequentie)				
<u>diaëvaluatieve markering</u> (connotatieve informatie)	+	paaps <bn.> <bel.> 0.1 <i>papistisch</i> paapsgezind <bn.> <pej.> 0.1 <i>papistisch</i>	+	t kastje -s 1 <i>skříňka</i> f, <i>malá</i> <i>skříň</i> 2 hov. <i>televizor</i> m; ~ kijken (<u>pejor.</u>) <i>koukat</i> (n. <i>zírat</i>) <i>na televizi</i> , <i>vysedávat před</i> <i>obrazovkou</i> ;...
<u>diachronische markering</u> (chronologische informatie)	+	quinquennium <het> 0.1 <i>halbe(s) Jahrzehnt</i> <o. II> ⇒ <vero.> <i>Quinquennium</i> <o.>	+	t wicht -en 1 <i>zast. váha</i> f, <i>tíže, hmotnost</i> ...
<u>diatopische markering</u> (verspreidingsgebied)	+	overwinning <de (v.) > <→sprw. 609> 0.1 [het overwinnen] <i>Besiegung</i> <v.20> ⇒ <meestal fig.> <i>Überwindung</i> <v.>, <Zwi.> <i>Bodigung</i> <v.> hesp <de> <AZN>. 0.1 Schinken <m.4>	+	(t) geluw jihn I <i>žlut/ý, žlutav/ý</i> II adv -ě III het ~ <i>žlut'</i>
<u>diintegratieve markering</u> (herkomst van vreemde woorden)	-	-	+	bren -s ang <i>samopal</i> m
<u>diatekstuele markering</u> (tekstsoort)	-	-	+	(t) veil I het ~ <i>básn. břechťan</i> m ...

Hoewel uit deze tabel blijkt dat het NTW labels van meer gebieden presenteert, zijn er in feite meer soorten labels in het GVD N-D vertegenwoordigd. Het GVD N-D gebruikt labels consequenter dan het NTW. Bovendien zijn ze binnen een gebied meer gediferencieerd. Dit geldt vooral voor labels voor bepaalde vakgebieden. Het GVD N-D gebruikt labels van een buitengewoon aantal vakgebieden (b .v. medicijn, biologie, taalkunde, beeldende kunst etc.).

Stilistische markeringen (b.v. spreektaal, schrijftaal, vulgair etc.) en connotatieve markeringen (b.v. beledigend, pejoratief, eufemistisch) worden in beide woordenboeken op min of meer dezelfde manier onderscheiden.

Frequentie van het woordgebruik komt in beide woordenboeken nauwelijks aan bod, maar het NTW geeft door het label „řid.“ aan dat het trefwoord zeldzaam in het gebruik voorkomt.

Wat de tijdspecifieke woordenschat betreft, zijn het GVD N-D en het NTW synchrone woordenboeken. Hoewel ze op actueel taalgebruik gericht zijn, omvatten ze in beperkte mate ook verouderde of verouderende trefwoorden.

Regionaal taalgebruik komt in het GVD N-D op een uitzondering na niet voor. Een beperkt aantal woorden die men uitsluitend in het Zuidnederlandse taalgebied aantreft, is voorzien van het label < AZN.>. Met het label < Belg.> zijn officiële Belgische benamingen aangeduid. Duitse vertalingen die zich slechts tot een bepaald Duitstalig gebied beperken, zijn door labels eveneens aangeduid. In het NTW staat bij regionale varianten ook vermeld waar ze worden gebruikt (b. v. jihn., vlám.).

Aan welke taal Nederlandse trefwoorden van vreemde herkomst zijn ontleend, stelt men slechts in het NTW vast.

Labels over de tekstsoort waarin het trefwoord kan voorkomen, heb ik slechts in het NTW gevonden (b.v. básn.,noviny).

10. TOT SLOT

Uit dit werkstuk blijkt dat geen lexicografisch werk aan alle eisen kan voldoen en dat elk woordenboek voor verbetering vatbaar is. Hoewel het GVD N-D aanzienlijk omvangrijker is, toch kan zich het NTW met de Grote van Dale meten. De prestatie van zijn auteurs moet buitengewoon gewaardeerd worden omdat ze in hun werk door meer factoren, vooral door financiële middelen, beperkt waren.

11 BIBLIOGRAFIE

Primaire literatuur:

F. Čermák, Z. Hrnčířová: *Nizozemsko-český slovník, Nederlands-Tsjechisch woordenboek*, Praha: Leda, 1997

H. L.Cox.: *Van Dale Groot woordenboek van Nederlands-Duit*, Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie 1986

Secundaire literatuur:

Instituut voor Nederlandse lexicologie: *Woordenlijst Nederlandse taal*, Den Haag: Sdu, Antwerpen:Standaard, Den Haag: Nederlandse Taalunie, 2002

F. Čermák: *Manuál lexikografie*, Jinočany: H& H, 1995

Z. Hrnčířová: *Woordenboeken Nederlands-Tsjechisch en Tsjechisch-Nederlands*. In: *Handelingen Symposion 75 jaar Neerlandistiek*, Praha: Univerzita Karlova, 1997

Internetbronnen:

<http://www.ned.univie.ac.at/publicaties/taalgeschiedenis/nl/woerterbuch2.htm>

Eva Bayerová: Franse en Latijnse leenwoorden in de uitspraken van de Nederlandse Hoge Raad en het Duitse Bundesgerichtshof

Eva Bayerová Karelsuniversiteit Praag

0. Inleidende opmerking

Dit artikel kwam tot stand in het kader van het college “Vaktaal en terminologie” tijdens mijn studie Vertaalwetenschap aan de Universiteit Utrecht.

1. Inleiding

Ik wilde de hypothese van Weyers (1992)[\[1\]](#) testen dat Nederlandse juridische teksten meer woorden van Franse en Latijnse herkomst bevatten dan Duitse juridische teksten. Met het oog op de geplande lengte van het werkstuk heb ik me beperkt tot een vergelijking van de gebruiksfrequentie van Latijnse en Franse woorden in de uitspraken van het Duitse Bundesgerichtshof en de Nederlandse Hoge Raad. Het onderzochte corpus bestaat daarom uit twee uitspraken van de Hoge Raad[\[2\]](#) (Nederland) en twee uitspraken van het Bundesgerichtshof (Duitsland), die van internet vrij gedownload kunnen worden[\[3\]](#).

2. Methode en vraagstelling

De teksten zijn geanalyseerd m.b.v. de vragenlijst van Christiane Nord (1991). Deze analyse behelst zowel tekstuele als ook buitentekstuele aspecten. De analyse zou moeten uitwijzen of er verschillen bestaan tussen Duitse en Nederlandse uitspraken op tekstueel en buitentekstueel niveau en of de linguïstische kenmerken van juridische taal in verband gebracht kunnen worden met de buitentekstuele aspecten. Van de tekstuele aspecten concentreer ik me zoals eerder aangeduid op het gebruikte vocabulaire. Met andere woorden: Is het echt zo dat de Nederlandse documenten meer Franse en Latijnse woorden bevatten dan de Duitse en waar ligt de oorzaak van het eventuele verschil?

3. Analyse van de teksten volgens de vragenlijst van Christiane Nord

3.1 Buitentekstuele aspecten

3.1.1 Zender

Schrijvers van uitspraken op het gebied van het strafrecht vormen een homogene groep – het gaat inderdaad om rechters. Auteurs van de geanalyseerde uitspraken zijn dan rechters van de hoogste nationale rechtscolleges, d.w.z. van de Hoge Raad der Nederlanden en het Bundesgerichtshof in Duitsland. De strafzaken worden behandeld door kleinere eenheden, namelijk senaten (bij het Duitse Bundesgerichtshof) en kamers (de Hoge Raad). Beide

Nederlandse uitspraken vallen onder dezelfde kamer van de Hoge Raad, namelijk de kamer voor strafrecht. De senaten van het Bundesgerichtshof krijgen de strafzaken toegewezen afhankelijk van de aard van de kwestie (straf-, civiel recht enz.), maar ook op grond van de geografische ligging van de lagere rechtbanken. De Duitse arresten hebben dus verschillende zenders, in het ene geval de eerste strafsenaat, in het andere geval de tweede strafsenaat.

Een onderdeel van de Nederlandstalige uitspraken vormt de zgn. conclusie. Het woord “conclusie” zou een leek in verwarring kunnen brengen. Hij zou kunnen denken dat het om een soort “slotsom” gaat. In arresten van de Hoge Raad betekent dit woord echter in principe een advies dat door de procureur-generaal aan het hof wordt gegeven^[4]. De procureur-generaal vervult bij het hof de functie van de opperofficier van justitie, hij vertegenwoordigt het Openbaar Ministerie. Dat het om een andere zender gaat dan in de eigenlijke uitspraak, manifesteert zich ook in het gebruik van voornaamwoorden. Terwijl de rechters van de HR zichzelf als “Hoge Raad” aanduiden, gebruikt de procureur-generaal het voornaamwoord “ik” en de hiervan afgeleide vormen: *mijns inziens* (p. 5, 05-10-04); *De onderhavige zaak doet overigens bij mij wel de vraag rijzen ...* (p. 4, 14-12-04); *... en dan druk ik mij nog terughoudend uit* (p. 3, 14-12-04).

Het rechtscollege bestaat in beide gevallen uit meerdere rechters, die samen respectievelijk de senaat en de kamer vormen. De namen van de rechters worden onder de tekst van het arrest en de “Beschluss” vermeld. In het Nederlandse arrest staan achter de namen telkens ook de functies die de rechters in de senaat bekleden (vice-president, raadsheren ...).

Bij deze tekstsoort kan men een onderscheid maken tussen de producent en de zender van de tekst. Terwijl de boodschap wordt overgebracht door de rechter, is de eigenlijke tekst opgesteld door ondersteunend personeel^[5].

3.1.2 Ontvanger

Ongetwijfeld zijn de lezers van de uitspraken van de hoogste rechtscolleges vergelijkbaar met de lezers van andere vonnissen, uitgesproken door lagere rechtbanken. Een duidelijk overzicht van wie de lezers van strafrechtelijke teksten zijn, geeft Nolta (1997: 54-67). De ontvangers van strafrechtelijke teksten zouden een zeer heterogeen lezerspubliek zijn. De primaire ontvangers, de geadresseerden, zijn degenen tot wie de tekstproducenten, de rechters, zich in eerste instantie richten. Tot deze groep horen de verdachte, de officier van justitie (of de “Bundesanwalt”) en de benadeelde partij. In geval de strafzaak naar een lagere rechtbank wordt terugverwezen, zijn als primaire lezers ook de rechters van deze instantie te beschouwen. Van de secundaire lezers vermoedt de tekstproducent dat zij de tekst hoogstwaarschijnlijk zullen lezen, maar hij richt zich niet expliciet tot hen. Bij deze groep ontvangers horen de advocaat van de verdachte, getuigen, deskundigen, beroepsinstanties en rechtswetenschappers. Tertiaire ontvangers, tenslotte, zijn degenen die zich bijzonder voor het geval interesseren, zich erbij betrokken voelen^[6], maar daarnaast ook journalisten.

Met het oog op het heterogene lezerspubliek, vakmensen als ook absolute leken, is het interessant te kijken of de uitspraken van de rechtscolleges in werkelijkheid voor al deze groepen toegankelijk zijn. Eén van de linguïstische factoren die de moeilijkheidsgraad van de tekst bepalen, is de aanwezigheid van vreemdtaalige woorden. Dit criterium zal later nog worden besproken.

3.1.3 Intentie, motief en functie

Een vonnis^[7] heeft in eerste instantie tot doel te bereiken dat de verdachte zich onderwerpt aan de uitspraak van de rechtbank. Het schrijft een eventuele straf voor en bepaalt hoe de verdachte zich voortaan zou moeten gedragen. In die zin vervult het vonnis de directieve functie. Deze functie is echter in de arresten van de hoogste hoven onderdrukt omdat ze niet meer over de feiten beslissen, maar uitsluitend over de vonnissen van lagere rechtbanken. De directieve functie manifesteert zich enkel in zinnen als: *Der Beschwerdeführer hat die Kosten seines Rechtsmittels zu tragen.* (p. 2, 20-10-04)

Aan de arresten worden twee andere belangrijke functies toegekend: ten eerste de verdachte en andere ontvangers over de rechterlijke beslissing te informeren en deze uit te leggen en te motiveren, ten tweede de beslissingen van de rechtbanken *controleerbaar te maken* (Nolta 1997: 64). Dit beantwoordt aan de informatieve functie van vonnissen. De controle wordt mede mogelijk gemaakt door het publiceren van de uitspraken. Alle vier geanalyseerde uitspraken kunnen vrij van internet worden gedownload.

De uitspraken van de Hoge Raad en het Bundesgerichtshof stellen echter een specifieke soort vonnissen voor. De hoogste rechtscolleges interpreteren namelijk de uitspraken van lagere rechters om te controleren dat het recht geen geweld werd aangedaan. In hun interpretaties zijn ze soms gedwongen “gaten in de wetgeving” te vullen en ze nemen op die manier deel aan de rechtsvorming. De uitspraken worden door lagere rechters gereciperd en ze beïnvloeden indirect hun beslissingen. De lagere rechters willen natuurlijk niet dat hun beslissingen door de cassatiehoven worden vernietigd en passen zich aan de eerder genomen uitspraken aan.

Een vast onderdeel van de Nederlandse arresten vormt de “Conclusie” (pagina 3-5 en 3-6 van de arresten), geschreven door de procureur-generaal bij de Hoge Raad der Nederlanden. Hij vertegenwoordigt het Openbaar Ministerie bij de Hoge Raad. Vanuit dit perspectief behandelt hij de strafzaak om tenslotte te concluderen of de middelen van cassatie al dan niet falen. Op grond hiervan doet hij een voorstel hoe de Hoge Raad het geval zou moeten behandelen. Van zijn opvattingen probeert hij de senaat van het hof te overtuigen. Dit komt het dichtst bij de persuasieve functie van de teksten.

Om kracht aan zijn voorstel te verlenen beroept hij zich op eerdere uitspraken van de HR alsmede op rechtsbronnen. De verwijzingen naar eerdere uitspraken zijn te vinden aan het eind van de conclusie.^[8]

3.1.4 Medium, plaats en tijd

Het medium van de arresten is de geschreven taal.

De vonnissen zijn geformuleerd door de Nederlandse Hoge Raad en het Duitse Bundesgerichtshof. Dat betekent dat ze zijn opgesteld in respectievelijk Karlsruhe en Den Haag. In deze steden bevinden zich namelijk de zetels van de hoogste rechtscolleges.

Het tijdstip waarop de uitspraken tot stand zijn gekomen, wordt in de teksten wel vermeld. In geval van de Nederlandse arresten gebeurt dit in het hoofd van de schriftuur. Naast de datum van de uitspraak staat ook de datum van de publicatie. Deze twee data komen meestal overeen. Van een eerdere datum is de bijgevoegde conclusie van de procureur-generaal. De zitting waarop hij zijn conclusie formuleert, wordt meestal een paar weken tot maanden

eerder gehouden. In de geanalyseerde teksten is de conclusie van 26 oktober 2004 c.q. 25 mei 2004 en de uitspraak van 14 december 2004 c.q. 5 oktober 2004.

In de Duitse uitspraken wordt de datum op de eerste pagina vermeld – 20 oktober 2004 c.q. 4 november 2003.

3.2 Tekstuele aspecten

3.2.1 Onderwerp

Het onderwerp is telkens de beslissing van het hogere rechtscollege over de uitspraken van lagere rechtbanken. Het Hof onderwerpt deze beslissingen aan een controle. Deze gebeurt niet vanzelf, maar wordt geïnitieerd, ofwel door de verdachte, ofwel door de advocaat-generaal bij de rechtbank. Deze moeten het beroep instellen.

3.1.2 Segmentering

Omdat de structuur van Nederlandse en Duitse uitspraken wezenlijk van elkaar verschilt, probeer ik ze apart te beschrijven.

Hoge Raad

Als hoofd van de uitspraak kan de volgende informatie worden beschouwd: het nummer van de schriftuur en de aanduiding van het gerecht, de datum van publicatie en de uitspraak, de markering van het rechtsgebied waarbij de strafzaak hoort, en een korte samenvatting van de inhoud. Het is me niet bekend of deze informatie ook in de schriftelijke versie van de uitspraak te vinden is of speciaal voor internetlezers is bedoeld.

Na dit hoofd volgt de eigenlijke uitspraak, opnieuw voorzien van het nummer, de datum en de indicatie van de verantwoordelijke kamer. Vervolgens staat er de naam van het rechtscollege (Hoge Raad der Nederlanden) en de soort van de uitspraak “Arrest”. In de eerste onvolledige zin (deze bevat geen werkwoord) van de tekst wordt duidelijk gemaakt waarover de HR beslist (beroep in cassatie), door welke instantie het bestreden arrest werd uitgesproken, en wordt de verdachte geïdentificeerd.

De hierna volgende alinea's zijn genummerd en zijn voorzien van koppen. De structuur van het arrest staat blijkbaar min of meer vast, omdat de koppen in beide Nederlandse uitspraken met elkaar overeenkomen. De arresten zijn onderverdeeld in de volgende hoofdstukjes:

1. Bestreden uitspraak
2. Geding in cassatie
3. Beoordeling van het middel (omdat in de uitspraak van 05-10-2004 twee middelen van cassatie naar voren worden gebracht, valt dit hoofdstuk hier in twee uiteen, namelijk Beoordeling van het eerste middel en Beoordeling van het tweede middel)
4. Slotsom
5. Beslissing.

Nadat de zender de bestreden uitspraak van de lagere rechtbank en het geding in cassatie heeft voorgesteld, inclusief de informatie door wie het beroep is ingesteld en wat het standpunt van de advocaat-generaal is, komt de beoordeling van de middelen van cassatie aan bod. Hier

proberen de rechters met argumenten en verwijzingen naar het Wetboek van Strafvordering te rechtvaardigen, waarom het middel al dan niet tot cassatie zou moeten leiden. Indien noodzakelijk worden in dit deel fragmenten uit het proces-verbaal van de terechtzitting in eerste aanleg opgenomen. Op grond van de argumenten vat de HR in de “Slotsom” samen of er gronden aanwezig zijn om de bestreden uitspraak te kunnen vernietigen. De gevolgtrekking wordt in de “Beslissing” in één zin herhaald: *De Hoge Raad verwerpt het beroep.* (14-12-2004; 05-10-2004)

De conclusie van de advocaat-generaal maakt deel uit van het arrest en zij wordt gekenmerkt door een structuur die op de uitspraak lijkt. Ook de advocaat-generaal beargumenteert zijn voorstel tot het verwerpen of aanvaarden van de middelen van cassatie. Ook hij verwijst naar de uitspraak van de rechters in eerste aanleg, het proces-verbaal, allerlei bronnen van het recht, alsmede naar eerdere gelijksoortige uitspraken van de HR, bijv. *In een aantal gelijksoortige zaken uit die periode gaf de Hoge Raad overwegingen van gelijke strekking.* (p. 4, 05-10-2004)

Aan de structuur van de uitspraken vallen twee dingen op:

- 1) de beslissing van de HR staat als het laatste punt 5 c.q. 6 (dit in tegenstelling tot het Duits);
- 2) de conclusie van de advocaat-generaal staat achter de uitspraak, hoewel deze laatste temporeel pas na de conclusie tot stand is gekomen.

Bundesgerichtshof

Op de titelpagina van de uitspraak staat te lezen:

- 1) de auteur van de uitspraak - de 1^e (2 StR 277/04) c.q. 2^e (1 StR 384/03) strafsenaat van het Bundesgerichtshof
- 2) om wat voor een uitspraak het gaat (*Beschluss* – arrest)
- 3) de datum
- 4) soort van de zaak (*wegen Betruges* – wegens bedrog).

In de Duitse teksten valt op dat de beslissing van de senaat aan de argumentatie (*Gründe*) voorafgaat die tot de gevolgtrekking leidt. In de hoofdstukken I t/m III wordt de belangrijkste informatie i.v.m. de strafzaak samengevat. Daarna gaat het Bundesgerichtshof over tot de beoordeling van de middelen van cassatie (hoofdstukken 1 t/m 3). Door ontbrekende koppen van de alinea's lijkt de structuur voor een leek verwarrender dan de structuur van het Nederlandse arrest.

3.1.3 Informatie

In verband met de publicatie van de uitspraken werd alle persoonlijke informatie over de verdachten en in de Duitse teksten ook die over hun advocaten verwijderd^[9].

3.1.4 Vocabulaire en grammatica

Omdat de centrale vraag het aandeel vreemdtalige uitdrukkingen in uitspraken van Duitse en Nederlandse hoogste hoven betreft, wil ik me uitgebreid met deze kwestie bezighouden. Andere linguïstische kenmerken zal ik slechts beknopt behandelen.

Zoals eerder genoemd, luidde de hypothese dat Nederlandse juridische teksten meer uitdrukkingen van Latijnse en Franse herkomst bevatten dan Duitse juridische teksten. In het corpus van twee Nederlandse uitspraken van de HR en twee uitspraken van het Duitse Bundesgerichtshof heb ik dus leenwoorden van Franse en Latijnse herkomst geïsoleerd. Hierbij heb ik slechts degene gekozen die in de terminologie van Van der Sijs (1996: 10-11) “leenwoorden” genoemd kunnen worden. Aan de ene kant worden ze niet meer als “vreemde” woorden aanvoeld en worden dus niet tussen aanhalingstekens geschreven, aan de andere kant zijn zij nog niet helemaal ingeburgerd geraakt en kunnen niet tot “inheemse” woorden gerekend worden. De gevonden leenwoorden heb ik onderverdeeld in drie groepen^[10]:

A) specifiek juridische woordenschat

B) niet-specifiek juridische woordenschat

C) woordenschat verbonden met het behandelde onderwerp.

Als vreemdtalig beschouw ik ook samenstellingen waarvan tenminste één constituent van Franse of Latijnse herkomst is zoals *strafprocesrecht*; *Strafsenat*, *Vermögensdelikte* enz. De woordenschat is opgenomen in de tabellen in bijlage 1^[11]. Tabel 1 en 2 laten het taalgebruik in de Nederlandse arresten zien, tabel 3 en 4 dan de vreemdtalige woordenschat in de Duitse arresten. De kolom “specifiek juridische woordenschat” omvat zulke woorden die ofwel alleen in juridische context worden gebruikt ofwel zulke die in het juridische discours een andere betekenis hebben dan in het gewone taalgebruik. “Niet-specifiek juridische woordenschat” komt zowel in juridische teksten als ook in het gewone taalgebruik voor, zonder dat er een betekenisverschil valt waar te nemen, bijv. *effectuering*, *compenseren*, *publicatie*; *Kategorie*, *normativ* enz. De grens tussen groep 1 en 2 is echter niet altijd scherp genoeg. Met “woordenschat verbonden met het onderwerp” bedoel ik vooral woorden die ik in de uitspraak van het Duitse hof heb aangetroffen. Daar de verdachte een psychisch gestoorde persoon is, wordt de woordenschat voor een groot deel gevormd door uitdrukkingen uit het medische domein. Om die reden behandel ik deze groep apart. Anders zou deze namelijk tot een vertekening van het resultaat (taalgebruik in de uitspraken van de hoogste rechtscolleges) kunnen leiden.

Onder de woorden vanuit het medische domein zijn enkele te vinden die zijn afgeleid van het basismorfeem *psych* (zoals *psychiatrisch*, *psychisch*). Deze woorden heeft het Duits in de 19^e eeuw aan de Griekse *psyche* ontleend. Het zou dus een misvatting zijn ze bij Latijnse en Franse woorden te rekenen. Van dezelfde herkomst is het woord *Prognose* dat ook uit het Grieks (*prognosis*) komt.

Op grond van het categoriseren van de vreemdtalige woordenschat heb ik vastgesteld dat de Nederlandse teksten 48 uitdrukkingen uit het juridisch domein bevatten en 27 uitdrukkingen die ook in de alledaagse taal gebruikt worden. Uit tabel 1 en 2 vloeit voort dat de gebruiksfrequentie hiervan tamelijk hoog is: in totaal 263 gevallen. Termen waarin twee vreemde woorden voorkomen, zoals *officier van justitie* beschouw ik als één geheel.

In de Duitse uitspraken zijn slechts 8 specifiek juridische uitdrukkingen te vinden van Latijnse of Franse herkomst. Daarnaast komen er 18 niet-specifiek juridische woorden voor en een grote groep woorden uit het psychiatrische domein (12). Afgezien van de laatstgenoemde groep worden de vreemdtalige uitdrukkingen in totaal 43 keer gebruikt. Dit is wezenlijk minder dan in de Nederlandse arresten. Men mag namelijk niet uit het oog verliezen dat de Nederlandse en de Duitse uitspraken van vergelijkbare lengte zijn: 12 bladzijden Duitse tekst en 11 bladzijden Nederlandse tekst. Interessant is ook de bevinding dat de “harde kern”, d.w.z. de specifiek juridische woordenschat, tamelijk beperkt is in vergelijking met het Nederlands. In de geanalyseerde Duitse teksten verscheen: *Senat*, eventueel *Strafsenat*, *Generalbundesanwalt*, *Revision*, *formell*, *Delikte*, eventueel *Vermögensdelikte*. Nederlandse specifiek juridische woordenschat bevat vooral benamingen van functies (*politierechter*, *Advocaat-Generaal*, *Procureur-Generaal*, *appelrechter*, *advocaat*, *griffier*, *officier van justitie*), woordenschat gebonden aan de strafrechtelijke procedure (*cassatie*, *arrest*, *proces-verbaal*, *memorie* enz.), maar ook functiewoorden zoals de voorzetsels *conform* of *ex*.

Hoe valt dit grote verschil tussen de Nederlandse en de Duitse uitspraken uit te leggen? In het vervolg probeer ik een mogelijk antwoord op deze vraag te geven.

Vanuit het perspectief van de rechtsvergelijking horen het Duitse en het Nederlandse rechtssysteem thuis bij het Romeins/Germaanse subsysteem. Ze baseren op het Romeins recht en daarnaast op talrijke Germaanse rechtsbronnen.

In hoofdstuk 3.1.4 van dit werkstuk heb ik het tijdaspect behandeld, dus het tijdstip waarop de geanalyseerde teksten tot stand zijn gekomen. Maar de rechtstaal is een zeer versteende taalvariëteit die tamelijk precies op schriftelijke rechtsbronnen voet. De rechter mag de uitspraak niet willekeurig formuleren. Bij de beoordeling van de rechtstaal is het dus nodig naar de bronnen van het recht en indirect ook van de rechtstaal zelf te kijken. Ook hier kan het tijdaspect – zoals door Nord (1991) voorgesteld - een belangrijke rol spelen.

Een opvallend verschil tussen het Duitse en het Nederlandse rechtssysteem is de ouderdom van hun nationale wetboeken. Het invoeren van een uniform rechtssysteem was in Duitsland onmogelijk voor de vereniging in 1871. Het Burgerlijk Wetboek (*Bürgerliches Gesetzbuch*) en het Wetboek van Koophandel (*Handelsgesetzbuch*) verschenen zelfs respectievelijk 18 augustus 1896 en 10 mei 1897. Beide wetboeken werden van kracht op 1 januari 1900. Veel andere Europese landen bezaten toen al lang hun eigen nationale wetboeken. Zo o.a. Frankrijk (*Code Civil*, 1804), Oostenrijk (1811) en Nederland (*Burgerlijk Wetboek*, 1838). Aan de late totstandkoming van de Duitse wetboeken zou de relatief moderne Duitse rechtstaal te danken kunnen zijn[12].

In de door Napoleon veroverde gebieden, o.a. ook in de Bataafse Republiek en het Koninkrijk Holland, werden de Napoleontische wetboeken, *Code Civil* en *Code Pénale*, ingevoerd. Die bleven in de Lage Landen van kracht tot 1838.

Het oude Nederlandse Burgerlijk Wetboek trad in werking op 1 oktober 1838. De tekst van dat Burgerlijk Wetboek was volgens sommige rechtswetenschappers[13] grotendeels gebaseerd op de Franse *Code Civil* uit 1804. Vele artikelen waren zelfs min of meer letterlijke vertalingen van artikelen uit het Franse wetboek:

“Het oude BW was oorspronkelijk (tot de afscheiding van België) als tweetalig (Nederlands/Frans) wetboek gepland. Een officiële editie van dat wetboek verscheen in 1830,

maar trad door de gebeurtenissen in België nooit in werking. In 1838 trad de licht gewijzigde Nederlandse tekst wel in werking. Vergelijking van de Franse tekst van het Wetboek 1830 met de Franse Code Civil laat zien, hoe dicht ons wetboek bij het Franse stond.” (De Groot 1993: 41)

In hetzelfde jaar, 1838, werd ook het Wetboek van Strafvordering van kracht.

De invloed van de Franse wetboeken zou zich o.a. manifesteren door het gebruik van Franse leenwoorden en leenvertalingen, maar daarnaast ook door de overname van Franse syntactische constructies. Een groot deel van de aan het Frans ontleende woorden komt oorspronkelijk uit het Latijn. [\[14\]](#)

Zoals boven vermeld zijn de Duitse wetboeken jonger dan de Nederlandse – het Duitse Wetboek van Strafvordering (Strafprozessordnung) is van 1877, het Burgerlijk Wetboek (Bürgerliches Gesetzbuch) pas van 1896. In de loop van de 19^e eeuw deden zich in Duitsland sterke puristische tendensen voor die hun hoogtepunt na de stichting van het Duitse rijk bereikten. Deze tendensen bleven niet zonder gevolgen voor de Duitse rechtstaal.

Die ‚deutsche‘ Sprache und folglich auch die deutsche Gesetzessprache hatten gefälligt ‚deutsch‘ zu sein. (Brandt 1991: 409)

In de rechtstaal zouden Latijnse termen van het Romeinse recht alsmede andere vreemdtalige uitdrukkingen vervangen moeten worden door Duitse inheemse termen. In het begin werden deze pogingen door de leuze “Begrijpelijkheid voor allen” gerechtvaardigd, na het oprichten van het Duitse rijk waren ze – zo Brandt (1991: 409) – in steeds grotere mate nationalistisch gemotiveerd.

Deze puristische tendensen kunnen invloed hebben uitgeoefend op het taalgebruik in Duitse rechtsbronnen, die relatief weinig Latijnse en Franse leenwoorden bevatten. Het Nederlandse rechtssysteem stond daarentegen in de 19^e eeuw onder een sterke invloed van het Franse rechtssysteem – zowel tijdens de Franse overheersing als ook later – hetgeen sporen heeft achtergelaten, o. a. in het juridisch taalgebruik.

Andere linguïstische kenmerken:

Hoge Raad

- gebruik van vaktaalspecifiek lexicon (tenlastelegging, vonnis, beroep, terechtzitting, raadsman, aanhoudingsverzoek, gevangenisstraf, in eerste aanleg, vernietiging, bij verstek enz.)

- gebruik van archaïsmen en formele uitdrukkingen:

uitspraak van 14-12-04 bijv. *derhalve, dat het hof nader onderzoek diende te gelasten* (1 [\[15\]](#)), *de overtuiging bekomen* (2), *behoudens* (4);

uitspraak van 05-10-04: *namens deze* (1), *daar* in de zin van “omdat”, *aldaar* (2), *om zulks te doen* (2), *de verdachte en diens raadsman* (2), *alsmede wanneer de rechter ter terechtzitting aan de behandeling ten gronde niet had mogen toekomen* (2), *zou behoren te worden*

vernietigd (3), ten onrechte de raadsman van de verdachte niet in de gelegenheid heeft gesteld het woord te voeren (4), aanstonds (4)

- absoluut gebruik van deelwoorden: ... *en een schriftuur ingezonden, houdende één middel van cassatie ...* (p. 3, 14-12-04); ... *hij op of omstreeks 28 november 2001 in de gemeente Barneveld een aantal (2) indigovinken [...], zijnde (een) beschermde vogel(s), zijnde (een) vogel(s) als bedoeld in artikel 2 ...* (p. 2, 14-12-2004), *in aanmerking genomen dat ...* (p. 5, 05-10-04)

- gebruik van voltooid en tegenwoordig deelwoord als bijvoeglijke voor- en nabepaling: *de door het Hof gegeven vrijspraak, de in de tenlastelegging vermelde vogels, het aan de wettelijke omschrijving ontleende begrip, de gegeven beslissing, het voorhanden zijnde bewijsmateriaal* (p. 2, 14-12-04). De voor- en nabepalingen worden vaak door andere elementen uitgebreid, zodat zgn. tangconstructies ontstaan.

- indirecte rede: p. 2, 05-10-04

De politierechter constateert dat ...

Uit het proces-verbaal ... blijkt dat ...

... dat hij tijdens de zitting ... heeft aangegeven ...

- citeren uit eerdere beslissingen

- naamwoordelijke stijl: ... *dan wel een verzoek te doen om aanhouding van de behandeling van de zaak met het oog op de effectuering van het aanwezigheidsrecht van de verdachte.* (p. 5, 05-10-04)

- verwijzingen naar bronnen van het recht: *overeenkomstig artikel 279 van het Wetboek van Strafvordering, in de zin van artikel 279, ingevolge art. 423, eerste lid, Sv* (p. 2, 05-10-04)

- complexe zinnen en zgn. kettingconstructies^[16]: *Van een geval als hiervoor bedoeld is sprake indien zich een zodanig gebrek heeft voorgedaan in de samenstelling van het gerecht dat de behandeling ten gronde niet had mogen toekomen omdat een van de overige personen die een kernrol vervullen bij het onderzoek ter terechtzitting aldaar niet is verschenen, terwijl hij niet op de bij de wet voorgeschreven wijze op de hoogte is gebracht van de dag van de terechtzitting en zich evenmin een omstandigheid heeft voorgedaan waaruit voortvloeit dat die dag hem tevoren bekend was.* (p. 2, 05-10-2004) Dit is een extreem voorbeeld van een complexe zin, maar de structuur van de voorkomende zinnen is over het algemeen vaak ondoorzichtig.

- aanwezigheid van lexicale eenheden die met de interpretatie door hoven samenhangen: *Het Hof heeft kennelijk geoordeeld dat ...* (p. 3, 05-10-04); ... *die in de afwezigheid van de verdachte ter terechtzitting kennelijk geen aanleiding heeft gezien het onderzoek te schorsen ...* (p. 4, 05-10-04); *Klaarblijkelijk baseerde de bewerkter zich op de lijsten die ...* (p. 5, 14-12-04).

Bundesgerichtshof

- gebruik van vaktaalspecifiek lexicon: *Strafsache, Beschluss, Bundesgerichtshof, Rechtsmittel, Steuerungsfähigkeit, Tatrichter, sachliches Recht* enz.

- verwijzingen naar bronnen van het recht: *gemäß §349 Abs. 2 und 4 StPO, im Sinne des §21 StGB*

- gebruik van voltooid en tegenwoordig deelwoord als bijvoeglijke voor- en nabepaling: *Nach den vom Landgericht getroffenen Feststellungen ...* (p. 3)

- naamwoordelijke stijl: *eine Verminderung der Steuerungsfähigkeit* (p. 6, 4-11-03), *die Belastung durch Trennung vom ersten Ehemann* (p. 6, 04-11-03), *im Zusammenhang mit der Anordnung ihrer Unterbringung* (p. 7, 04-11-03)

- weergave van andermans rede: dit gebeurt m.b.v. lexicale middelen en conjunctief

Die Verfahrensrügen wären im übrigen aber auch unbegründet, wie der Generalbundesanwalt zutreffend ausgeführt hat. (p. 3, 20-10-04)

Die Strafkammer geht ... davon aus, die Angeklagte habe unter einer reaktiv-depressiven Verstimmung gelitten ... (p. 5, 04-11-03)

... wie die Strafkammer ausführt ... (p. 5, 04-11-03)

- gebruik van oude spelling: in de Duitse uitspraken wordt consequent gebruik gemaakt van oude spelling. Des te meer valt op dat het hoofd van de schriftuur in de nieuwe spelling staat: *Beschluss*.

Citaten uit eerdere beslissingen alsmede archaische uitdrukkingen heb ik in de Duitse teksten niet aangetroffen. Ook de zinsstructuur is doorzichtiger, hoewel niet wezenlijk korter.

4. Conclusie

De uitgevoerde analyse van de uitspraken van het Duitse Bundesgerichtshof en de Nederlandse Hoge Raad heeft uitgewezen dat er taalcontrastieve verschillen bestaan, vooral op tekstueel niveau.

Wat de buitentekstuele aspecten van de vergeleken teksten betreft, komen de Nederlandse en de Duitse versie min of meer overeen. De arresten hebben dezelfde zenders (rechters) evenals ontvangers (primair, secundair, tertiair). Ook qua intentie, motief, functie, medium en tijd (2003–2004) zijn de teksten identiek. Een verschillend punt is de plaats van ontstaan (Den Haag versus Karlsruhe). Andere verschillen hangen samen met de aanwezigheid van de conclusie in de Nederlandse uitspraken welke een ander doelpubliek als ook functie en zender heeft.

Van de tekstuele aspecten zijn hier verschillen in de segmentering en op het gebied van grammatica en vocabulaire te noemen. Het meest opvallend is het gebruik van archaische en formele uitdrukkingen in de Nederlandse teksten die ik in het Duits niet heb aangetroffen. Nederlandse zinnen worden ook gekenmerkt door zgn. kettingconstructies. In beide talen zijn in de arresten volgende elementen aanwezig: nominale stijl, verwijzingen naar de

rechtsbronnen, vaktaalspecifiek lexicon en deelwoorden die als bijvoeglijke voor- en nabepalingen dienen.

In verband met de centrale vraag heb ik vastgesteld dat de Nederlandstalige uitspraken een groter aandeel aan woordenschat van Franse en Latijnse herkomst bevatten dan de Duitstalige uitspraken. Dit is duidelijk te zien aan de tabellen in bijlage 1. Op 12 pagina's van de Duitse teksten komen deze uitdrukkingen in totaal 43 keer voor, in de Nederlandse teksten 263 keer. Hierbij moet worden benadrukt dat ik slechts zulke woorden heb meegeteld die in de specifiek juridische woordenschat of in het gewone taalgebruik voorkomen. Termen uit andere domeinen, zoals het medische domein, heb ik buiten beschouwing gelaten. Deze zijn namelijk niet relevant voor het taalgebruik in juridische teksten en meer specifiek in uitspraken van de hoogste nationale rechtscolleges. Deze bevinding komt overeen met de door Weyers (1992) opgestelde hypothese.

In mijn verslag heb ik gewezen op de mogelijkheid dat voor de taalspecifieke kenmerken van de geanalyseerde documenten, in het bijzonder voor het gebruik van vreemdtalige woorden, de buitentekstuele aspecten van belang kunnen zijn. Hiermee bedoel ik vooral de invloed van het Franse rechtssysteem op het Nederlandse in de 19^e eeuw en van het bloeiende purisme in Duitsland aan het eind van dezelfde eeuw.

5. Literatuur:

Balkema, J. P.; Groot, G. R. de (reds.) 1987. *Recht en vertalen I*. Deventer: Kluwer.

Brandt, Wolfgang „Gesetzessprache. Ergebnisse einer Reihenuntersuchung.“ In: Wimmer, Rainer (Hg.) 1991. *Das 19. Jahrhundert. Sprachgeschichtliche Wurzeln des heutigen Deutsch*. Berlin/New York: W. de Gruyter, p. 400-427.

Geerts, G./Boon, T. den. 1999. *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal*, dertiende, herziene uitgave. Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie.

Groot, G. R. de (red.) 1993. *Recht en vertalen II*. Deventer: Kluwer.

Kluge, Friedrich. 1989. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von: Elmar Seebold, Berlin/New York: Walter de Gruyter.

Meesterlijke taal. Over taal en taalgebruik in het recht. 1988. Uitg. Ter gelegenheid van het 8^e lustrum van de Jonge Balie Utrecht. Zwolle: W.E.J. Tjeenk Willink.

Nolta, J. V. 1997. *Taal in toga. Over toegankelijke (straf)rechtstaal*. Deventer: Kluwer.

Nord, Christiane. 1991. *Text Analysis in Translation. Theory, Methodology, and Didactic Application of a Model for Translation-Oriented Text Analysis*. Amsterdam: Rodopi.

Sijs, Nicoline van der. 1996. *Leenwoordenboek: de invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag: Sdu Uitgevers; Antwerpen: Standaard.

Weyers, G. R. 1992. *Praktisch juridisch Duits*. Alphen a/d Rijn: Samson H. D. Tjeenk Willink.

Websites:

<http://www.rechtspraak.nl>

<http://www.bundesgerichtshof.de>

Bijlage 1: Leenwoorden vanuit het Latijn en Frans

Tabel 1: Hoge Raad 5-10-2004, 6 pagina's

p.	specifiek juridische woordenschat	niet-specifiek juridische woordenschat	woordenschat gebonden met het onderwerp
1	procedure	datum	
2	cassatie	datum	
3	ex art.	publicatie	
4	cassatie	inhoudsindicatie	
5	arrest	effectuering	
6	beroep in cassatie	personen	
	arrest	reisdocument	
	politierechter	geconcludeerd	
	geding in cassatie	gemotiveerd	
	middelen van cassatie	art. 423	
	arrest	constateert	
	Advocaat-Generaal	artikel 279	
	proces-verbaal	cliënt	
	advocaat	artikel 279	
	politierechter	art. 423	
	schriftuur [17]	art. 423	

schriftuur	instanties	
procedure	instantie	
officier van justitie	art. 6	
politierechter	ministerie	
officier van justitie	art. 423	
arrest	art. 279 Sv	
proces-verbaal	effectuering	
politierechter	art. 81 RO	
advocaat	motivering	
politierechter	reisdocument	
advocaat-generaal	motivering	
advocaat-generaal	cliënt	
cassatie	artikel 279	
cassatie	art. 423	
cassatie	art. 423	
arrest	art. 423	
vice-president	artikel	
griffier	motivering	
arrest	art. 423	
conclusie	art. 423	
conclusie	art. 350	
advocaat	art. 423	
middelen van cassatie	art. 6	
arrest	art. 14	
proces-verbaal	gegarandeerde recht	

politierechter	periode	
advocaat	discussie	
politierechter	art. 423	
politierechter	art. 41	
jurisprudentiële uitbreiding	defect	
beroepsinstantie	instanties	
cassatie	art. 423	
jurisprudentiële uitbreiding	materieel	
politierechter	art. 41 of 51	
openbaar ministerie	art. 51	
verzuim in appel	art. 423	
jurisprudentiële uitbreiding	art. 423	
appelrechter	art. 423	
jurisprudentiële uitbreiding	instanties	
procureur-generaal	instantie	
jurisprudentie	art. 6	
arresten	fundamentele	
appel	personen	
transactie	personen	
proces	art. 350	
conform die richtlijn	art. 41 of 51	
Advocaat-Generaal	effectuering	
conform de eis	effectuering	
Advocaat-Generaal	effectuering	
openbaar ministerie	optiek	

openbaar ministerie	perspectief	
proces-verbaal	gecompenseerd	
transactie	art. 279	
cassatie	art. 279	
conclusie	art. 423	
Procureur-Generaal	motivering	
AG (Advocaat-General)	interne	
strafprocesrecht	gemotiveerd	
motiveringsverplichting	motiveren	
openbaar ministerie	interne	
openbaar ministerie	extra	
openbaar ministerie	expliciet	
	gemotiveerd	
	artikel 81	
	motivering	

Tabel 2: Hoge Raad 14-12-2004, 5 pagina's

p.	specifiek juridische woordenschat	niet-specifiek juridische woordenschat	woordenschat gebonden met het onderwerp
1	procedure	datum	
2	cassatie	datum	
3	OM-cassatie	publicatie	
4	arrest	inhoudsindicatie	
5	beroep in cassatie	motivering	
	arrest	toetsingkader	

Economische Politierechter	impliciete	
geding in cassatie	motiveren	
Advocaat-Generaal	geconcludeerd	
middel van cassatie	materiaal	
arrest	conclusies [18]	
Advocaat-Generaal	motivering	
schriftuur	gemotiveerd	
schriftuur	motivering	
conclusie	getoetst	
advocaat	selectie	
arrest	bewijsmateriaal	
cassatie	motivering	
cassatie	bewijsmateriaal	
cassatie	impliciete	
cassatie	gemotiveerd	
arrest	bewijsmateriaal	
vice-president	impliciete	
waarnemend-griffier	motiveren	
conclusie	motivering	
conclusie	materiaal	
AG (Advocaat-Generaal)	conclusies	
cassatie	art. 430	
middel van cassatie	gecompliceerd	
cassatieberoep	toetsing	
cassatierechter	materiaal	

schriftuur	selectie	
OM (Openbaar Ministerie)	motivering	
cassatie	selectie	
Memorie van toelichting	bewijsmateriaal	
Memorie van toelichting	dossier	
openbaar ministerie	rapporten	
schriftuur	rapport	
Hof van Justitie	gebaseerd	
arrest	motivering	
conclusie	art. 1	
Procureur-Generaal	art. 1	
commissaris	daterende	
openbaar ministerie	art. 1	
openbaar ministerie	serie	
openbaar ministerie	art. 1	
openbaar ministerie	art. 1	
	definitie	
	praktijk	
	baseerde	
	art. 1	
	art. 5	
	art. 1	
	van nature	
	specimen	
	database	

	ibidem	
--	--------	--

Tabel 3: Bundesgerichtshof, Beschluss 4-11-2003, 8 pagina's

p.	specifiek juridische woordenschat	niet-specifiek juridische woordenschat	woordenschat gebonden met het onderwerp
2	Strafsenat	Konten	reaktiv-depressive
3	Revision	positiv	Weltgesundheitsorganisation
4	Revision	internationale	Persönlichkeitsstruktur
5	Revision	Klassifikation	reaktiv-depressive
6	Vermögens delikte	disponierten	reaktiv-depressive
7	Delikte	Situationen	emotionale
8	Delikte	subjektiv	klinisch-diagnostische
	Senat	adäquat	Weltgesundheitsorganisation
	Senat	Kategorie	emotionaler
		internationale	depressiver
		Klassifikation	depressiver
		subjektivem	Tabletten
		soziale	Suicid-Versuch
		Funktionen	Tabletten
		Anpassungs prozesses	Depressionen
		Reaktion	Klinik
		Belastung situation	reaktiv-depressive
		disponierten	medizinisch-psychiatrischen
		stationär	
		Kategorie	

		normative internationalen Klassifikation	
--	--	--	--

Tabel 4: Bundesgerichtshof, Beschluss 20-10-2004, 4 pagina's

p.	specifiek juridische woordenschat	niet-specifiek juridische woordenschat	woordenschat gebonden met het onderwerp
2	Strafsenat	Beschlußformel	
3	Generalbundesanwalt	Mandat	
4	Revision Revision formellen Rechts Revisionsanträge Generalbundesanwalt Senat Revision		

[1] Weyers, G. R. (1992) *Praktisch juridisch Duits*. Alphen a/d Rijn: Samson H. D. Tjeenk Willink.

[2] In dit werkstuk soms afgekort tot HR.

[3] <http://www.rechtspraak.nl>: uitspraken van de Hoge Raad d.d. 05-10/2004 en 14/12/2004) en <http://www.bundesgerichtshof.de>: uitspraken van het Bundesgerichtshof d.d. 20-10-2004 en 04-11-2003.

[4] Vergelijk Nolta (1997: 93).

[5] Vergelijk Nolta (1997: 54).

[6] Nolta (1997: 56) noemt deze ontvangers “betrokkenen in ruime zin”. Het zijn bijv. vrienden of familie van de benadeelde partij of juist de verdachte.

[7] “Vonnis” wordt hier gebruikt synoniem met het “arrest”. In strikt juridische zin is het “vonnis” voor de uitspraken van de Hoge Raad ongebruikelijk.

[8] Zie bv. p. 5 van de uitspraak van 05-10-2004, punten 1-10.

[9] Zie de Duitse uitspraken: *in der Strafsache gegen ...* en de Nederlandse arresten: *in de strafzaak tegen ...*

[10] Bij de indeling van de woorden heb ik gebruik gemaakt van Van der Sijs (1996) en Kluge (1989).

[11] Zie pagina's 19 – 23 van dit werkstuk.

[12] Vergelijk Weyers (1992).

[13] Vergelijk Weyers (1992) en De Groot (1993: 41-49).

[14] Vergelijk Weyers (1992: 89 – 90).

[15] Tussen haakjes staan de paginanummers.

[16] Nolta (1997: 12) definieert kettingconstructies als “*er worden dan veel zinsdelen aan elkaar gehaakt tot een ketting*”.

[17] Het oorspronkelijk Latijnse basismorfeem is weliswaar in het Nederlands al ingeburgerd, maar het achtervoegsel –uur laat zien dat het aan het Latijn (-ura) of het Frans (-ure) ontleend is.

[18] „Conclusie“ zoals hier gebruikt heeft de betekenis van „slotsom“, dus dezelfde betekenis zoals in het gewone taalgebruik. Die betekenis verschilt van een “conclusie” van de Procureur-Generaal, een soort advies aan de Hoge Raad.

Ellen Krol: Vijftig jaar behoefte aan 'vast, zedelijk voedsel' de Wolff en Dekentradiatie in de kritiek van 1786 tot 1836.[\[1\]](#)

In 1786 verscheen de derde druk van *Sara Burgerhart*. In 1836 de vierde. Daartussenin ligt een intrigerende stilte van vijftig jaar. De gedachte komt op, dat de Patriotse dames Wolff en Deken de handen niet meer op elkaar kregen in het Napoleontische of koninklijke vaderland. Betje Wolff had zelf in 1800 wel een visie op dat probleem. Dat de latere roman *Cornelia Wildschut* (1793-1796) niet verkocht, weet zij aan de overconsumptie van 'politieke vodden' en '[...] vrolyke lieve Romannetjes', die maakte dat men 'vast, zedelijk voedsel' niet meer aankon.[\[2\]](#) Boekbesprekingen van nieuw verschenen romans kunnen de vraag beantwoorden of vijftig jaar rust op het uitgeversfront ook daadwerkelijk betekent dat de literaire kritiek Wolff en Deken in die periode is vergeten.

Het is niet moeilijk aan te geven op welke concurrentie voor hun eigen 'vast, zedelijk voedsel' Betje Wolff duidde. De zegetocht van onder anderen de Duitse veelschrijver August Lafontaine (1758-1831) zal haar een doorn in het oog geweest zijn. Rond 1804 had hij een groot Duits, Frans en Nederlands publiek verzameld met een fonds aan deugdzaam klinkende titels als *De Huisvader*, en *Het leven van een arm dorpspredikant*. Aan het merendeel van de Nederlandse literaire kritiek ontlokte Lafontaine tot 1812 emotionele lofprijzingen, hoewel hem ook misprijzen ten deel viel, met name van het blad *De Recensent, ook der recensenten*.[\[3\]](#) Dan ging het met name over het feit, dat hij veelschrijver was, dat hij 'geheel Europa' al vijfentwintig jaar in de greep hield, en dat zijn titels quasi deugdzaam waren.[\[4\]](#) Voor die visie is veel te zeggen, want bijvoorbeeld een roman als *De Huisvader* (1810-1811) gaat over een ongelukkig minnaar, die tot twee maal toe in zijn leven een aanbeden persoon moet afstaan aan respectievelijk zijn geliefde broer en een andere edele mededinger. Ter compensatie van eigen gemiste kansen bevordert hij als 'huisvader' in overdrachtelijke zin de huwelijkskansen van de kinderen uit die huwelijken. Dit 'aandoenlijke' en deugdzaam gegeven vormt een excuus voor de beschrijving van reeksen achtereenvolgende liefdesperikelen in deze tweedelige roman, waarin de 'huisvader' als huwelijksmakelaar opereert. Dit is niet het 'vast, zedelijk voedsel', dat Betje Wolff voor ogen stond.

De herdenkingsrede van de medepatriot Van Konijnenburg bij de dood van Wolff en Deken uit 1805 opent de recenserende pers de ogen voor de bindende nationale functie van de romans van beide schrijfsters.[\[5\]](#) Men speculeert vooral op de vormende kracht van hun romans voor de jongere generatie, bij wie men een flauw besef van typisch Nederlandse culturele waarden vermoedde, terwijl ook voor een tanende belangstelling hiervoor bij de volwassenen gevreesd werd.[\[6\]](#) Vanaf de publicatie van de eerste grote roman van Adriaan Loosjes *Mejuffrouw Suzanna Bronkhorst* (1806) zit de stemming er weer in en koppelen de tijdschriften, de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* voorop, onvoorwaardelijk de herleving van typisch Nederlandse waarden aan de literaire traditie van Wolff en Deken. [\[7\]](#) Wat zag men nu precies in Wolff en Deken? Drie aspecten worden steeds genoemd: de speelse, humoristische stijl, de uitbeelding van de typische Nederlander en inherent daaraan, het opvoedkundig belang van het huiselijk leven.[\[8\]](#) In die eerste roman zou Adriaan Loosjes (1761-1818) nog niet het niveau van zijn grote voorbeelden bereiken, maar als *Maurits Lijnslager* in 1808 uitkomt bombarderen de recensies hem tot opvolger. Het feit dat deze roman géén briefroman is, waardoor ook de bij Wolff en Deken zo belangrijke epistolaire procédés niet van toepassing zijn, krijgt geen aandacht.[\[9\]](#) Men stoort zich er aan, dat Lijnslager in het eerste deel tijdens zijn *Bildungsreise* veel met buitenlanders te maken heeft,

terwijl men pas tevreden is over de volgende delen, die wel de beschrijving van ‘het echte oude Hollandsche karakter’ en de typisch Nederlandse huiselijke taferelen bieden. [10] Het ontgaat de recensenten kennelijk dat Loosjes het Nederlandse volkskarakter juist in contrast met dat van andere volken beschrijft.

De moderne lezer ziet aanzienlijke verschillen tussen personages als Blankaart en Edeling aan de ene kant en Maurits aan de andere kant, maar voor de kritiek is alleen de uitbeelding van de ideale Hollander van belang. Herkent men in personages elementen uit de mix van vrijheidszucht, nijverheid, zedigheid, huiselijkheid, en een zekere neiging zichzelf laag te stellen tegen over vreemden, dan is de kritiek tevreden. Compositorische en psychologische afhankelijkheid van Wolff en Deken wordt ook niet in het licht gesteld, hoewel die toch duidelijk aanwijsbaar is in *Maurits Lijnslager*. De onbedachtzame avances van de jeugdige Maurits, die onder bekoring raakt van de Italiaanse Antonia, zijn een rechtstreekse verwijzing naar de jeugdige Sara, die onder de indruk raakte van lichtmis R. Maurits leert daarbij een verrassend staaltje van het Italiaanse volkskarakter kennen als deze schone Antonia tijdelijk waanzinnig van liefde wordt. Naar voorbeeld van Sara redt Maurits ternauwernood zijn eer en buigt hij, evenals Sara voor Edeling, diep door het stof voor zijn aanstaande, waarna ook bij hem een gelukkig huwelijk volgt. Dat Loosjes’ stijl niet humoristisch is, is geen onderwerp van bespreking, en evenmin, dat hij in feite een historische roman schreef en geen eigentijdse als *Sara Burgerhart*. De eisen van de kritiek aan de historische roman zijn in principe nog ideologisch gericht en niet historisch, zodat men juist een identieke uitbeelding van het volkskarakter in alle eeuwen eist. De Wolff en Dekentraditie is dus na twintig jaar in feite al verengd tot het aspect van het volkskarakter.

Loosjes’ volgende roman *Het leven van Hillegonda Buisman* (1814), krijgt een even enthousiast onthaal, met name ook omdat er niet zoveel buitenlanders in voorkomen, maar zijn pogingen tot een historische beschrijving van de neergang aan het eind van de zeventiende eeuw leest men met minder genoegen. [11] De *Boekzaal der geleerde wereld* acht het zelfs politiek zeer inopportuun, dat de achttiende-eeuwse verloedering in *Het leven van Johannes Wouter Blommestejn* (1816) zo genadeloos aan de kaak gesteld wordt. [12] Wat moeten de burens niet van de natie denken als we ons zo aan de buitenwereld tonen, is de reactie. Weliswaar volgen er nog herdrukken van Loosjes in 1823, maar de kaarten van de Wolff en Deken-opvolging worden niet meer op hem gezet.

Achtereenvolgens richten de recensenten de aandacht op een drietal schrijfsters, die voor de eretitel van Wolff en Deken-opvolgster in aanmerking komen. In de roman *Wilhelmina Noordkerk* van Fenna Mastenbroek (1788-1826) herkent men in 1818 de Wolff en Dekentraditie in de karakteristieke beschrijving van de ‘wezenlijke’ ‘Hollandsche wereld’, maar inmiddels is die traditie niet meer onbesproken. [13] Tot de recenserende pers is doorgedrongen, dat men van Duitse zijde ‘Derbheit’, een al te hoekige degelijkheid, in het werk van Wolff en Deken bespeurde, een karakteristiek die men veelzeggend genoeg meteen als aanval op de gehele Nederlandse nationaliteit opvatte. [14] Het gevolg is, dat de besprekingen van *Wilhelmina Noordkerk* geheel besteed worden aan een afweging van de waarde van het Nederlandse realisme. Zijn Hollanders ‘onaesthetische, prozaïsche platte realisten’ of moeten we trots zijn op een typisch Nederlandse realistische school, die zich ook in de schilderkunst manifesteerde en vermaard was om de uitbeelding van het dagelijkse leven, werd de vraag. Het antwoord zoekt men in trots op het volkskarakter, dat eerder realistisch dan idealistisch gericht is. De roman van Mastenbroek krijgt zo niet de aandacht die hij verdient, en de Wolff en Dekentraditie is nu als realistisch benoemd.

Wegen we met hedendaagse blik *Wilhelmina Noordkerk* af tegen *Sara Burgerhart* dan blijkt Wilhelmina's gang naar het huwelijk lang niet zo avontuurlijk als die van Sara. Mastenbroeks heldin heeft weliswaar te kampen met een vriendin wier slechte voorbeeld haar dikwijls voor beproevingen stelt, die zij met moeite, maar toch glorieus doorstaat. Het gevolg is, dat zij een hoofdfiguur zonder duidelijke fouten wordt, met alle bezwaren van dien. Mastenbroek heeft anders dan Loosjes, maar gelijk aan Wolff en Deken gekozen voor een bijna eigentijds decor, in dit geval het eind van de Franse tijd in de jaren na 1810. De auteur verwerkt een handvol historische feiten, en de geschiedenis krijgt pas een kleine rol in de plot als Wilhelmina's eindelijk gevonden aanstaande plotseling als *Garde d'Honneur* voor Napoleon weggevoerd wordt.^[15] Voor de moderne lezer is het nationale aspect minder opvallend. Wat de stijl betreft roept deze roman, die ook geen briefroman is, weinig herinnering aan Wolff en Deken op, met uitzondering van het optreden van aanstaand schoonzusje Coosje de Wit, die aan het eind van de roman voor een paar pittige en humoristische uitspraken zorgt, die een herinnering aan de personage Saartje Burgerhart oproepen. Had Fenna Mastenbroek haar maar de centrale rol toebedeeld...

Vertalingen van Walters Scotts romans overspoelen vervolgens vanaf 1824 de Nederlandse markt, wat betrekkelijk laat is als bedacht wordt dat Scotts romans sinds 1814 uitkwamen. Van de 'Lafontainemanie' stort men zich op de 'Scottomanie', klinkt het verwijt.^[16] Het nationale product van een tweede schrijfster die volgens de kritiek de voetsporen van Wolff en Deken drukt, *De kleine pligten* (1824) van Margaretha Jacoba de Neufville (1775-1856) heeft moeite bij de pers een poot aan de grond te krijgen, alhoewel het de eerste echte briefroman in deze traditie is.^[17] De schrijfster van *De kleine pligten* krijgt te maken met recensenten, die meer werk maken van de Wolff en Dekentraditie dan alleen aandacht voor het huiselijk leven en het volkskarakter.^[18] De treffende stijl van Wolff en Deken was veel persoonlijker, hun brieven waren onderling veel gevarieerder, ze waren nooit 'waterig', zoals deze roman, en ook nooit triviaal. De interpretatie van 'kleine plichten' was ook door de schrijfster te beperkt opgevat. Waarom geen weidse schets van de uitwerking van kleine verplichtingen van het huiselijk leven op de gehele samenleving? Sommige bladen verdedigen De Neufville, maar de 'huiselijke taferelen', zoals men romans in de Wolff en Deken-traditie is gaan noemen, hebben te kampen met het aura van saaiheid, en de nationale en opvoedkundige boodschap kent men inmiddels wel. Niet Wolff en Deken waren saai, maar de navolgers. De Neufville zelf moet wel enig begrip voor de nieuwe Scott-mode gehad hebben. Zij werd in feite de eerste schrijfster van een Nederlandse historische roman over de Middeleeuwen, *De schildknaap* (1829), al bleef deze roman in de schaduw van de eersteling van Jacob van Lennep, *De Pleegzoon* (1833).

De vierdelige briefroman *De kleine plichten* kwam aanvankelijk als tweedelig werk uit met een acceptabele plot, maar wat de huidige lezer opvalt, is dat door een ingenieuze structuur in die twee delen al de kiem was gelegd voor een voor die tijd opzienbarende extra intrige in de latere delen, namelijk een vorm van incestueuze liefde. De plot bestaat namelijk uit een om mysterieuze reden verboden liefde voor iemand, die uiteindelijk bloedverwant van de hoofdpersoon bleek, een directe oom. Ook in het gebruik van epistolaire procédés is De Neufville meer dan bedreven, zoals een adembenemend wrede plaatsing van de vertraagde brief van een juichende geaccepteerde huwelijkskandidaat na de brief met incestonthulling. De historische situatie van het einde van de Franse tijd is ook in deze roman voornamelijk decor, waarin gebeurtenissen rond Lodewijk Napoleon en de onvermijdelijke dienstplicht als *Garde d'honneur* een rol spelen. In de pers had De Neufville het tij tegen, maar *De kleine plichten* valt bij het publiek in de smaak, gezien de herdruk in 1835-1836.^[19]

De derde Nederlandse schrijfster die men langs de meetlat van Wolff en Deken legt is Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853), kostschoolhoudster, befaamd schrijfster van schoolboeken, kinderboeken, opvoedkundige, godsdienstige en zedenkundige geschriften, en tijdschriftredacteur van *Pénélope*.^[20] De kritiek op haar roman *Emilia van Rozenheim* (1828) is hoffelijk lovend, maar men vraagt zich af of de geschiedenis niet met het verhaal op de loop is gegaan.^[21] Die kritiek is niet onbegrijpelijk want Van Meerten beschrijft gedetailleerd de Franse tijd vanaf de contrarevolutie van 1787 tot de slag bij Waterloo, weergegeven in de wederwaardigheden van een naar Frankrijk uitwijkende Patriotse en een naar Engeland vluchtende Orangistische familie. De herwonnen eenheid wordt in deze driedelige roman gesymboliseerd door de bestendige liefde en het latere huwelijk van dochter (Emilia van Rozenheim) en zoon (Eduard Walsdorf) van beide families. De ideale vaderlander staat voor zijn of haar zaak, maar is bezadigd van oordeel, en de beide vaders van de hoofdfiguren voldoen duidelijk niet aan dat ideaal. Met kennis van zaken laat Van Meerten gedetailleerd zien hoe de bevolking geleden heeft onder de vele regionale plunderingen en verwoestingen van huis en haard, en onder moordpartijen door vertrekkende Franse legers. Bekend is dat Van Meerten gedeeltelijk uit eigen ervaring kon putten, terwijl zij verder verwijst naar historische bronnen als een geschrift over Woerden uit 1813.^[22] Bij Anna Barbara van Meerten blijft de uitbeelding van het ideale Nederlandse karakter in een voorbeeldig huiselijk leven de hoofdzaak en dat moet de reden zijn voor de plaatsing zonder nader commentaar in de lijn van Wolff en Deken en Loosjes.^[23]

Kenmerkend voor de roman *Emilia van Rozenheim* van Anna Barbara van Meerten is, dat het historische feit bij haar wezenlijk en stuwend deel van de handeling is. Zij interpreteert de historische gebeurtenissen en levert er commentaar op. In feite is zij meer geschiedschrijfster en opvoedster dan romanière, in welke laatste gedaante zij al op bladzijde twee door de mand valt in haar al te expliciete commentaar op de personages. Dat zouden Wolff en Deken geraffineerder aanpakken. Schatplichtigheid in positieve zin aan Wolff en Deken blijkt met name uit de creatie van de vrolijke en humoristische bijfiguur Henriëtte, die als een zeer vrije imitatie van Sara Burgerhart dankzij de snoeischaar van haar dominee-echtgenoot Veldman in model geknipt wordt. Biografische aspecten zullen hier ook meespelen, omdat de jonggetrouwde Van Meerten altijd dankbaar bleef voor de vormende invloed van haar oudere echtgenoot.

Een doorzichtige poging een graantje mee te pikken van de erfenis van Wolff en Deken komt op rekening van Catharina Maria Dóll Egges (1776-1835), met haar roman *Cornelia Burgerhart* (1830), een wel erg letterlijke titelverwijzing. Deze dochter van de uitgeefster Catharina Dóll Egges die in de late jaren een enkel project met Wolff en Deken op stapel zette, krijgt doorgaans opmerkelijk milde kritiek.^[24] Mogelijk heeft dit te maken met het feit, dat zij uit de kring van Wolff en Deken stamt, waarbij misschien ook een ontvankelijkheid voor nationale zaken door de Belgische opstand meespeelt. Het boekje geeft de welwillende recensent aanleiding tot een mini lezersenquête over huiselijke taferelen. Saai! antwoordt de jeugd van 1830.^[25] De recensent vraagt zich voorzichtig af of de jeugd mogelijk toch liever de werken van Wolff en Deken zelf leest, alhoewel ook Wolff en Deken de merken des tijds dragen, zo is de toevoeging uit 1832.^[26]

In *Cornelia Burgerhart* zijn inhoudelijk zelfs de simpelste romanprocédés genegeerd. Een negentien bladzijden lange monoloog van de moeder van Cornelia over het opvoeden van dienstboden wordt gevolgd door een dun zwart-wit-verhaaltje over een huishoudelijke dochter die tegen maatschappelijke keldering bestand is door haar spaarzame levenshouding. In

vergelijking met plot en stijl van de eerdere Wolff en Deken-opvolgers stijgt dit werkje niet uit boven een minder goed Nuts-tractaat.

In 1836 geeft Immerzeel een vierde druk van *Sara Burgerhart* uit, vijftig jaar na de derde van 1786. Dat hij daarvoor een intekenlijst opende, wijst, aldus Dongelmans,^[27] op onzekerheid over de verkoop van deze roman. De kritiek staat niet te springen om haar zegje te doen, want pas drie jaar na verschijnen reageert bijvoorbeeld de *Vriend des Vaderlands* op de herdruk.^[28] Het blad maakt zich kwaad dat tussen al die ‘gedrochtelijke’ geschriften uit de romantische school en de vloed aan historische romans de kritiek geen aandacht meer kon opbrengen voor dit juweeltje van eenvoud. Alhoewel nog in 1839 Wolff en Deken en Adriaan Loosjes geprezen worden als de weinige romanschrijvers die zich met de betere buitenlandse auteurs zouden kunnen meten, is het toch duidelijk, dat de blikken nu een andere kant op gericht zijn.^[29] *De Gids* is toegetreden tot de literaire kritiek en richt de aandacht op de historische roman nieuwe stijl. Huiselijke taferelen zijn volledig uit de mode, wat niet geldt voor de uitbeelding van het volkskarakter, mits het aan nieuwe eisen voldoet.^[30] Het derde aspect van de Wolff en Deken-traditie, de speelse, naïve-humoristische stijl, heeft in de kritiek weinig aandacht gekregen, hoewel twee navolgers toch pogingen op dat gebied gewaagd hebben. Ook bleek het genre ‘briefroman’ geen voorwaarde voor plaatsing in deze traditie.

Wolff en Deken zijn duidelijk uit de mode, maar hun namen hebben een groot deel van deze vijftig jaar op de lippen der recensenten gelegen en als maatstaf gediend bij de beoordeling van nieuw talent. Er is geen sprake van vijftig jaar stilte rond Wolff en Deken. Maar als eenmaal het bewonderde werk *Sara Burgerhart* zelf voorligt, dan zwijgen de meeste critici bedremmeld. De roman blijkt de eigen populariteit niet overleefd te hebben. Dat is althans de stand van zaken in 1839. Want later zou blijken dat Wolff en Deken meer levens wachtten.

[1] Eerder gepubliceerd in *Onbreekbare Burgerharten, De historie van Betje Wolff en Aagje Deken*. Onder redactie van Peter Altena en Myriam Everard. Nijmegen, Vantilt 2004, p. 67-73.

[2] P. J. Buijnsters, ‘Inleiding’. In: E. Bekker - Wed. Ds. Wolff en A. Deken, *Historie van Mejuffrouw Sara Burgerhart*. Naar de eerste druk van 1782 uitgegeven met inleiding en aantekeningen door dr. P.J. Buijnsters. Martinus Nijhoff, Den Haag 1980. 2 dln. Nijhoffs Nederlandse Klassieken.

[3] Lofprijzingen in: *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* 1803/1/84 ev. nav August Lafontaine, *Het Leven van een arm Dorps-Predikant*. 2 dln. Uit het Hoogduitsch. F. Bohn, Haarlem 1802. *Maendelyke uittreksels* 1802/2/561, nav dezelfde roman. *Maendelyke uittreksels* 1806/1/42 ev. nav August Lafontaine, *Herman Lange*. 2 dln. F. Bohn, Haarlem 1804 en 1805. *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* 1805/1/728 nav dezelfde roman. *Algemeene Vaderlandsche letteroefeningen* 1807/1/315 ev. nav August Lafontaine, *Theodoor, of de Vondeling*. 1e dl. F. Bohn, Haarlem 1806. *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* 1806/1/277 ev. nav August Lafontaine, *Saint Julien, en zijne Familie*. F. Bohn, Haarlem 1805. Kritsch gestemd was *Recesent* 1810/247 ev. nav A. Lafontaine, *Aline van Riezenstein*. 2 dln. F. Bohn, Haarlem 1808-1809.

[4] Voor de Nederlandse situatie blijkt de populariteit uit maar liefst negenenzestig Lafontaine-uitgaven in *Populaire prozaschrijvers* van M. Buisman voor de periode 1796 tot 1824. Volgens *Recensent* 1810/247 ev. nav A. Lafontaine, *Aline van Riezenstein*. 2 dln. F. Bohn, Haarlem 1808-1809, zou in Nederland het aantal vertaalde delen van Lafontaine al meer dan twintig stuks beslaan; voor geheel Europa gaat dit tijdschrift zelfs uit van bijna tienduizend boekdelen.

[5] J. Konynenburg, Lofrede op Elisabeth Wolff, geb. Bekker en Agatha Deken. W. Holtrop, Amsterdam 1805.

[6] *Algemeene Konst- en Letterbode* 1805/2/138 ev. nav dezelfde lofrede.

[7] De recensie van *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* 1806/1/694 staat bol van termen als 'vaderlandsch' en spreekt van de terugkeer van het 'echte Hollandsche karakter'. *Recensent* 1807/1/127 ev. nav A. Loosjes Pz., *Historie van Mejuffrouw Susanna Bronkhorst*. 3 dln. A. Loosjes Pz., Haarlem.

[8] Ellen Krol, *De smaak der natie, opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840*. Verloren, Hilversum 1997. Dissertatie. UvA.

[9] Willem van den Berg, 'Epistolariteit als literair procédé (1975).' In: Willem van den Berg, *Een bedachtzame beeldenstorm, beschouwingen over de letterkunde van de achttiende en negentiende eeuw*. Klaus Beekman & Marita Mathijssen & George Vis (red.), AUP, Amsterdam 1999, pp. 199-215.

[10] *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* 1808/1/649 ev. nav A. Loosjes Pz., *Het leven van Maurits Lijnslager, Eene Hollandsche familiegeschiedenis uit de zeventiende eeuw*. 1e dl. A. Loosjes Pz., Haarlem 1808. *Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde* 1809/1/112 ev. nav dezelfde roman. *Boekzaal der geleerde wereld* 1814/2/720 ev. nav dezelfde roman.

[11] *Boekzaal der geleerde wereld* 1815/1/292 ev. en 1816/1/32 ev. nav A. Loosjes Pz., *Het leven van Hillegonda Buisman, eene Hollandsche Familiegeschiedenis uit de Zeventiende eeuw*. 3 dln. A. Loosjes Pz., Haarlem 1814. *Letterkundig magazijn van Wetenschap Kunst en Smaak* 1816/1/622 ev. nav dezelfde roman.

[12] *Boekzaal der geleerde wereld* 1817/1/27 ev. en 1817/2/609 ev. nav A. Loosjes Pz., *Het leven van Johannes Wouter Blommestejn, eene Hollandsche Familiegeschiedenis uit het begin der Achttiende eeuw*. 3 dln. A. Loosjes Pz., Haarlem 1816. *Vaderlandsche letteroefeningen* 1817/1/160 ev. nav dezelfde roman.

[13] Voor Fenna Mastenbroek, zie: Riet Schenkeveld - van der Dussen, 'Fenna Mastenbroek'. In: *Met en zonder lauwerkrans, schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elisa van Calcar*. Riet Schenkeveld - van der Dussen (hoofred.). AUP, Amsterdam 1997, pp. 818-825.

[14] *Vaderlandsche Letteroefeningen* 1819/1/308 ev. nav Fenna Mastenbroek, *Wilhelmina Noordkerk, eene geschiedenis ter aanprijzing van oud-vaderlandsche zeden, voor Nederlandsche vrouwen en meisjes*. F. Bohn, Haarlem 1818. *Amst. Letterl. Mndblad* 1818/1/56 ev. nav dezelfde roman.

[15] Zie over het fenomeen van de Garde d'Honneur: Ellen Krol, 'Gekidnapte elite zontjes, Over *De Gardes d' Honneur* (1815) van D.H. ten Kate van Loo.' In: *Literatuur* 19 (2002), pp. 77-86.

[16] *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* 1826/1/587 ev. nav W. Scott, *Het Hart van Mid-Lothian, of de Gevangenis van Edenburg*. Uit het Eng. 3 dln. W. van Boekeren, Groningen 1825 en W. Scott, *De Oudheidskenner*. 3 dln. W. van Boekeren, Groningen, 1825.

[17] Voor Margaretha Jacoba de Neufville, zie: Riet Schenkeveld - van der Dussen, 'Margaretha Jacoba de Neufville.' In: *Met en zonder lauwerkrans, schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elisa van Calcar* Riet Schenkeveld - van der Dussen (hoofdred.). AUP, Amsterdam 1997, pp. 763-767.

[18] *Vaderlandsche letteroefeningen* 1824/1/454 ev. o.a. nav. *De kleine Pligten, eene oorspronkelijke zedelijke voorstelling in brieven, uit het begin der Negentiende Eeuw*. 2 dln. P. den Hengst en Zn., Amsterdam 1824. *Recensent* 1824/1/470 ev. nav. dezelfde roman. *Algemeen letterlievend maandschrift* 1824/ 506 ev. nav dezelfde roman.

[19] M. A. Schenkeveld - van der Dussen, 'De pedagogisch-normatieve waarde van enkele vrouwenromans in de eerste helft van de negentiende eeuw.' In: *Mensen van de nieuwe tijd, een liber amicorum voor A.Th van Deursen*. M. Bruggeman & E. Geudeke & M. van Os e.a. (red.). Bert Bakker, Amsterdam 1996, pp. 449-461.

[20] A.J. Gelderblom: 'Anna Barbara van Meerten-Schilperoort.' In: *Met en zonder lauwerkrans, schrijvende vrouwen uit de vroegmoderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elisa van Calcar*. Riet Schenkeveld - van der Dussen (hoofdred.). AUP, Amsterdam 1997, pp. 784-792.

[21] *Vaderlandsche letteroefeningen* 1829/1/551 ev. nav A.B. van Meerten geb. Schilperoort, *Emilia van Rozenheim, of Familie-tafereelen uit het einde der achttiende en het begin der negentiende eeuw; een oorspronkelijke Nederlandsche roman*. 3 dln. Wed A. Loosjes, Haarlem 1828. *Algemeene konst- en letterbode* 1829/2/234 ev. ondertekend door "O." nav dezelfde roman. *Nederlandsche Mercurius* [nr. 16 van 24 December 1828], p. 257 ev. nav dezelfde roman.

[22] Jan Meulman, *Woerden in Slagtmaand 1813*. Den Haag 1814.

[23] Gelderblom wijst er overigens op dat Van Meerten zelf in haar werk niet verwijst naar Wolff en Deken, wat hij in verband brengt met het feit dat Van Meerten op religieus gebied mogelijk iets behoudender was dan Wolff en Deken. Arie Jan Gelderblom, 'Schrijvende leidsvrouw en kindervriendin: Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853).' In: *Nederlandse letterkunde* 2 (1997), pp. 29-44.

[24] *Algemeen letterlievend maandschrift* 1830/1/318 ev. ondertekend door "L.S." nav Meijufvr. C.M.D.E., *Karakters uit den aanzienlyken en burgerstand, geschetst in huiselijke tafereelen*. Schalekamp en Van de Grampel, Amsterdam 1830. *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* 1832/1/346 ev. nav dezelfde roman. *Vaderlandsche letteroefeningen* 1830/1/139 nav hetzelfde werk.

[25] *Algemeen letterlievend maandschrift* 1831/1/297 ev. ondertekend door "M." nav Mejufvr. C.M. Doll Egges, *Cornelia Burgerhart de vlijtige huishoudster* [...]. J. Heijnis Tsz. [...], Zaandijk 1830.

[26] *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* 1832/1/346 ev. nav Mejufvr. C.M.D.E., *Karakters uit den aanzienlijken en burgerstand; geschetst in huisselijke tafereelen*. Schalekamp en van de Grampel, Amsterdam 1830.

[27] Berry Dongelmans, 'Tweehonderd jaar na 1782, veranderingen in de paratext van de roman Sara Burgerhart.' Ter perse. Dongelmans wijst op verschillende edities van de vierde druk, namelijk op een andere bij Joling te Sneek.

[28] *Vriend des vaderlands* 1839/805 ev. nav E. Bekker wed Wolff en A. Deken, *Historie van Mejufvrouw Sara Burgerhart*. 3 dln. 4e druk, met platen. J. Immerzeel Jr., Amsterdam 1836. *Nederlandsche stemmen over godsdienst, staat-, geschied- en letterkunde* (1836), p 63-65 (het tijdschrift van o.a. Da Costa) hekelt 'de vrijgeesterij' van *Sara Burgerhart*.

[29] *Algemeen letterlievend maandschrift* 1839/1/74 ev. ondertekend door "...O." nav J. van den Hage, *De Schaapherder*. J.M.E. Meyer, Amsterdam 1838.

[30] Ellen Krol, 'Jan, Jannetje en hun jongste kind in imagologisch perspectief' In: *Praagse perspectieven 2, Handelingen van het tweede colloquium van de sectie Nederlands aan de Karelsuniversiteit te Praag op 13 en 14 november 2003*. Universitaire pers, Praag 2004, pp. 41-51.